

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTIRLIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ
INSTITUTÍ**

Qol jazba huqıqında
UDK: 821.41

MAGISTRATURA BÓLIMI

5A111301 – Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeligi pitkeriwshisi

SEYTNIYAZOV TURSÍNBAYDIŃ

Magistr akademiyalıq dárejesin alıw ushin jazılğan

DISSERTACIYASÍ

**TEMA: «Qaraqalpaq-qazaq ádebiyatında jekke dóretiwshilik tulǵalar
baylanısı»**

MAK jaqlawǵa ruxsat etildi

Magistratura bólimi baslıǵı:

doc. A.Embergenov

Magistrant:

T.Seytniyazov

Ilimiy basshı:

f.i.d., prof. Raxımjan Turısbek

Kafedra baslıǵı:

f.i.d., prof. K.Allambergenov

Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrasınıń 2021-jıl _____ kúngi qospa májilisi qararı
menen qorqawǵa ruxsat berildi.

Nókis 2021

Jaqlawǵa ruxsat etildi:

Fakultet dekanı: doc. A.Embergenov
Kafedra baslıǵı: f.i.d., prof. Allambergenov K.
Ilimiy basshı: f.i.d., prof. Raxımjan Turısbek

Seytniyazov Tursınbaydın «Qaraqalpaq-qazaq ádebiyatında jekke dóretiwshilik tulǵa baylanısı» atamasındaǵı magistrlik dissertaciya jumısı boyınsha

**MÁMLEKETLIK ATTESTACIYA KOMISSIYASÍNÍN
QARARÍ:**

Seytniyazov Tursınbaydın magistrlik dissertaciya jumısına «_____» bahası qoyılsın.

MAK baslıǵı: _____
MAK aǵzaları: _____

TEMA: QARAQALPAQ-QAZAQ ÁDEBIYATÍNDÁ JEKKE DÓRETIWSHILIK TULǴA BAYLANISI

JOBA

Kirisiw

I BAP. Ádebiy baylanıslar haqqında túsiniq

1.1 Qaraqalpaq ádebiyatında ádebiy baylanıslardıń payda bolıwı hám qalıplesiwi

1.2 Qaraqalpaq hám qazaq ádebiy baylanıslar

II BAP. Jeke qatnas baylanıslardıń túrleri

2.1. Abay hám qaraqalpaq ádebiyatı.

2.2. N.Dawqaraev hám M.Awezov

2.3. Q.Ayımbetov hám qazaq jazıwshıları

III BAP. Kórkem awdarma-ádebiy baylanıslardıń bir túri

3.1. T.Jumamuratov hám qazaq ádebiyatı

3.2. I.Yusupov poeziyasında doslıq teması

Juwmaq

Paydalanılǵan ádebiyatlar

KIRISIW

Temaniń zárúrligi (aktuallığı). Ózbekstan Respublikasınıń Prezidenti Sh.M.Mirziyoevniń házirgi dáwirdegi kórkem ádebiyattı úyreniwdiń áhmiyetliliği haqqındağı jazılğan miynetlerinde Watan ádebiyatı menen jáhán ádebiyatı dúrdanaların tereń biliw hám izertlew zárúrligi atap kórsetiledi¹.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017 - jıl 13 - sentyabrdegi PQ 3271-sanlı «Kitap ónimlerin baspadan shıǵarıw hám tarqatıw sistemasın rawajlandırıw, kitap oqıw hám kitapxanlıq mádeniyatın asırıw hámde úgit-násiyatlaw boyınsha kompleks is-ilajlar dástúri haqqında»ǵı qararı, 2020 jıl 6 -noyabrdegi PF-6108-sanlı «Ózbekstan jańa rawajlanıw dáwirinde tálim-tárbiya hám ilim-pán tarawların rawajlandırıw is-ilajlar haqqında»ǵı Pármanları tarawǵa tiyisli basqa normativ-huqıqiy hújjetlerde belgilengen wazıypalardı ámelge asırıwda usı jumıs belgili dárejede xızmet qıladı.

Kórkem ádebiyat insan tárbiyasında qúdiretli qurallardan bolıp esaplanadı. Sonıń ushında kórkem ádebiyattıń mashqalaların izertlew, onıń rawajlanıw tariyxındağı jetiskenliklerin úyreniw búgingi kúnniń áhmiyetli mashqalalarınan bolıp tabıladı.

Xalqımız arasınan mine usı oǵada mashaqqatlı tarawǵa pútkil ómiri hái teńsiz talantın baǵıshlap, ádebiyatımızdıń ǵáziynesinen ılayıq orın iyelegen, ólmes shıǵarmalar dóretken ullı sóz ustaları – olardıń hámмесiniń atların atap ótiw, álbette, kóp waqıttı talap etken bolar edi – jetilisip shıqqanı menen bárshemiz haqılı túrde maqtanamız.

Ádebiyat, kórkem sóz óneri ázelden xalıq qalbiniń kórinisi, haqıyqat hám ádillik jarshısı bolıp kelgen. Sonıń ishinde, ǵárezsizlik jıllarında elimizde mánawiyatımızdıń oǵada áhmiyetli hám ajıralmas bólegi bolǵan ádebiyattı rawajlandırıw, shayır hám jazıwshılarımızdıń iygiliqli miynetin qádirlew hám

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий боғида барпо этилган Адиблар хиёбонининг очилишида сўзлаган нутқи. / Халқ сўзи, 2020, 21 май, №106 (7608)

múnásip xoshametlew boyınsha ámelge asırılıp atırǵan jumıslar óziniń nátiyjesin berip atır, kórkem ádebiyatımız temalar kólemi jaǵınan da, jalınlı kóz-qarasınan da ráńbe-ráń bolıp, ádebiyat maydanında jańadan-jańa atlar payda bolıp atırǵanı kitap súyiwshi xalqımızdı álbette quwandıradı.

Ilim milliy ǵárezsizlik ideologiyasın ayaqqa turǵızıwda áhmiyetli orın tutadı. Milliy ǵárezsizlik ideologiyasınıń milliy, ulıwma insanıy, filosofiyalıq diniy, xuqıqıy, siyasiy, sotsiologik, sotsial-ekonomikalıq, ruwxıy-psixologiyalıq tiykarların, úrp-ádetler, dástúrler hám intellektual qádiriyatlardıń ideologiyanı qalıplestiriw hám bayıtıwdaǵı ornı hám tásirine baǵıshlangan izertlew islerin joqarı dárejede alıp barıw, búgingi kúnniń áhmiyetli máselelerinen bolıp turadı.

Dóretiwshilerdi názik hám dańqlı tariyxımızdıń jarqın betlerin, búgingi turmıs ózgesheligin, bálent arzıw-úmitlerimizdi sáwlelendiretuǵın ádebiyat házirgi dáwirdiń jeńilmes kúshi ekenligi anıqlandı. Ádebiy sın hám ádebiyattanıw ilimi jazıwshılardı shıǵarmalar dóretiwge, jaslarǵa ibrat bolatuǵın jetik insanlar, zamanagóy qaharmanlar obrazın jaratıw járdem etedi. Sonday-aq ádebiyattanıw iliminde ádbiy baylanıs, kórkem awdarma máseleleri aktual máselelerdiń biri sanaladı.

Ádebiy baylanıslar degen termin bul milliy ádebiyatlardıń biri-biri menen jaqınnan tanısıp qatnasıw protsessi. Bul qubılıstıń iske asıwı jazıwshılardıń biri-biri menen jaqınnan tanısıwı, shıǵarmalarınıń oqıwı arqalı, sol shıǵarmalardan tásirleniw arqalı bolıp ótedi. Usı ádebiy baylanıslardıń protsessinde jańa ádebiy dástúrler, jańa ádebiy formalar, shıǵarmalar, obrazlar kelip shıǵıwı múmkin.

Qaraqalpaq, qazaq ádebiyatları baylanısınıń túpki saǵası eń ilgeri zamalardaǵı folklordan baslanadı. Bul eki xalıqtıń da folklorınan biz bir-birine kútá jaqın, hátteki forması, motivi jaǵınan birdey turmıs, salt qosıqlarınıń, naqıl-maqallarınıń, legendalarınıń, Jiyrenshe, Aldar Kóse, Asan Qayǵı, Xoja Nasratdiyin haqqında ańız ángimeleriniń bar ekenligin kóremiz. Qaraqalpaq, qazaq xalıqlarınıń “Alpamıs”, “Qoblan” hám basqa da bir qatar dástanlarınıń ayırım versiya hám

variantları, ideya-tematikalıq, syujet, mazmun, jaǵınan bir-birine kútá jaqın, hátteki birdey. Bul, álbette, qazaq, qaraqalpaqlardıń xalıq bolıp qalıpleskenge shekemgi ata-babalarınıń bir waqtında payda bolǵan dástanlar ekenliginen dárek beredi. Bul eki tuwısqan xalıqtıń burınnan turmıs tirshiliginiń, táǵdiriniń, tiliniń salt-sanasınıń birdey bolıwı revolyutsiyaǵa deyin-aq bulardıń ádebiy baylanısınıń kúsheyiwine tiykar boldı.

Qazaq arasına Kúnxoja, Berdaq shayırlardıń da biraz qosıqları taraǵan. Qaraqalpaq shayırlarınıń shıǵarmaların qazaqlar arasında taratıwda qaraqalpaq elinde birneshe mártebe bolǵan qazaq aqını Turmaǵambet Iztilewovtıń miyneti ayrıqsha. Turmaǵambet Iztilewovtıń Abay shıǵarmaların qaraqalpaqlar arasına taratqanı tuwralı da biraz maǵlıwmatlar bar. Usı eki tuwısqan xalıqtıń ádebiy shıǵarmaları bir- birine sawda menen yamasa talap izlep keliwshiler arqalı da ótip otırǵan.

Usınday ádebiy baylanıslar bul xalıqlar arasında burınǵı awqam dáwirinde burınǵıdan da beter kúsheydi. 20-30-jıllardıń ózinde-aq revolyutsiyaǵa shekemgi hám burınǵı awqam dáwirindegi qazaq shayır hám jazıwshılarınıń qosıq, ángime, pyesaları qaraqalpaqlar arasına keńnen taralǵan edi. Usı jıllardıń ózinde-aq Abay hám Jambıldıń kóplegen qosıqları qaraqalpaq tiline awdarıldı. Sáken Seyfullinniń «Qızıl suńqar» atlı pyesasını qaraqalpaq saxnasında qoyıldı, qaraqalpaq oqırmanları M.Áwezov, S.Muxanov, B.Maylin hám t. basqalardıń pyesa, povest, ángimeleri menen tanıs boldı. Olardıń biraz shıǵarmaları qaraqalpaq mektepleriniń oqıw programmalarına da kirdi. Sol sıyaqlı óz waqtında qaraqalpaq jas jazıwshıları (N. Dáwqaraev, A. Begimov, Q. Ayımbetov hám basqalar) Qazaqstanda oqıp ózleriniń birinshi shıǵarmaların (mısalı, N.Dáwqaraev «Qaraqalpaq balası» , Q.Ermanov «Qaraqalpaq qızı») qazaq tilinde bastırǵan. «Qaraqalpaq ómirinen», degen rubrika menen qazaq gazetaları jas qaraqalpaq prozaiklerinin shıǵarmaların basıp turǵan.

Magistrlik dissertaciya jumısınıń tiykarǵı maqseti – Qaraqalpaq hám qazaq xalıqları arasındaǵı ádebiy baylanıs, sonıń ishinde jeke tulǵalar dóretiwshilik baylanısların izertlep úyreniwden ibarat.

Tiykarǵı maqsetke erisiw ushın tómendegi máselelerdi:

-Qaraqalpaq ádebiyatında ádebiy baylanıslardıń payda bolıwı hám qalıplesiwi dereklerin úyreniw;

- Qaraqalpaq hám qazaq ádebiy baylanısları máselelerin izertlew;

- jeke qatnas baylanıslardıń túrlerin anıqlaw;

- Abay hám qaraqalpaq ádebiyatı arasındaǵı ádebiy baylanıslardı analizlew;

-N.Dawqaraev hám M.Awezov shıǵarmalarınıń uqsaslıq hám ózgesheliklerin salıstırmalı talqılaw;

-Q.Ayımbetov hám qazaq jazıwshıları arasındaǵı dóretiwshilik qatnas máselesin úyreniw;

-kórkem awdarma-ádebiy baylanıstıń bir túri ekenligin talıqlaw;

-T.Jumamuratov hám qazaq ádebiyatı jazıwshı shayırlarınıń shıǵarmalarınıń uqsaslıq hám ózgesheliklerin ashıp beriw;

-I.Yusupov poeziyasında doslıq temasınıń súwretleniw máselelerin úyreniw;

Problemanıń izertleniw dárejesi joqarıda atap ótkenimizdey, qaraqalpaq-qazaq ádebiyatında jekke dóretiwshilik tulǵa baylanısı máselesi arnawlı túrde izertlenbedi. Biraq ulıwma ádebiyatlar arasındaǵı baylanıslar máseleleri K.Qurambaev, K.Mámбетov, Q.Maqsetov, M.Bekbergenova, A.Hamidova, D.Paxratdinov. G.Qurambeva hám t.b. miynetlerinde sóz etildi. Q.Jumajanovtıń maqalalarında Abay hám qaraqalpaq ádebiyatı máseleleri boyınsha maqalalar bar.

Jumıstıń ilimiy jańalıǵı sonnan ibarat, onda qaraqalpaq-qazaq ádebiyatında jekke dóretiwshilik tulǵa baylanısı máselesi birinshi ret ilimiy analizge tartılıp, olardıń jekke dóretiwshilik tulǵalardıń qatnası ilimiy kóz-qarastan bahalanadı hám tuwısqan xalıqlar ádebiyatı menen salıstırılıp úyreniledi.

Izertlew jumısınıń obykti hám predmeti: Dissertaciyamızdıń obykti Abay hám qaraqalpaq ádebiyatı, Q.Ayımbetov hám qazaq jazıwshıları, N.Dáwqaraev hám qazaq ádebiyatı, qaraqalpaq shayırları I.Yusupov hám T.Jumamuratovtıń qazaq tilinen qaraqalpaq tiline awdarmalangán shıǵarmaları alındı. Jumıstıń predmeti etip qaraqalpaq-qazaq ádebiyatında jekke dóretiwshilik tulǵa baylanısı máselesin anıqlaw belgilendi.

Dissertaciyalıq jumıstıń metodologiyalıq tiykarı etip biziń ullı atabalarımızdıń bay ruwxıy miyrası, qaytadan tiklenip atırǵan milliy, filosofiyalıq, kórkem ádebiy shıǵarmaları, Ózbekstan Respublikasınıń Prezidenti Sh.M.Mirziyoev miynetleri, sonday-aq ádebiy baylanıs máseleleri boyınsha ilimiy miynetler, ilimiy metodikalıq miynetler xızmet atqaradı.

Dissertaciya kirisiw, juwmaqтан tısqarı úsh bapqa bólinip olar óz ishine bir neshe paragraflarǵa ajratıladı.

I BAP. ÁDEBIY BAYLANISLAR HAQQINDA TÚSINIK

1.1. Qaraqalpaq ádebiyatında ádebiy baylanıslardıń payda bolıwı hám qáliplesiwı

Milliy ádebiyatlardıń baylanısı degen sóz bul xalıqlardıń doslıǵı degen mániستی ańlatadı. Adamzattıń, dúnyanıń qáliplesiwinen baslap xalıqlar arasında qatnasıqlar bolǵan, paraxatshılıqtı árman etken, onı iske asırıwda sawda satıq jolları hám mádeniyat baylanısları xızmet etken.

Burıńǵı Awqamnıń dáwirinde XX ásirdegi bul qaraqalpaq ádebiyatınıń keń eń jayıp rawajlanǵan dáwiri.

XX ásirdin birinshi yarımına kelgende qaraqalpaq ádebiyatında proza birinshi jobaǵa shıqtı. 50-jıllardıń ortalarında A.Begimovtıń «Balıqshınıń qızı», J.Aymurzaevtıń «Ámiwdárya boyında», Ó.Ayjanovtıń «Aral qushaǵında» romanları jariq kórdi. X.Seytovtıń «Mashaqatlı baxıt» romanı, A.Begimovtıń «Awır táǵdirdi jeńiwshiler», B.Bekniyazovanıń «Mánǵı quyash», Q.Ermanovtıń «Balıqshılar qıssası» povestleri payda boldı.

Romannıń payda bolıwı bul milliy kórkem oylawdıń jetiskenlikleriniń jańa basqıshı edi. Sebebi, dúnyada barlıq xalıqlardıń ádebiyatları romannıń rawajlanıwına baylanıslı milliy sheńberinen shıǵıp jáhánge qulash jayǵan. Romannıń ómir shınlıǵı hár tárepleme keń masshtablı súwretlewge, qaharmanlardıń tulǵaların jasawǵa múmkinshiligi mol. Roman bul máselede teńitayı joq janr.

60-jılları K.Sultanovtıń, Ó.Xojaniyazovtıń, Ğ.Seytnazarovtıń, J.Saparovtıń, A.Álievtıń, Á.Tájimuratovtıń, S.Salievtıń t.b. kóp sanlı ocherkleri menen gúrrińleri jariq kórdi.

Prozanıń tematikası keńeydi. Proza ómir shınlıǵınıń kóp máslelelerin súwretleydi. Prozada qaharmanlar obrazınıń túrleri kóbeydi.

60-jılları T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq qızı», K.Sultanovtıń «Aqdárya», «Ájiniyaz», A.Bekimbetovtıń «Ájayıp áwladlar», S.Arıslanovtıń

«Qońirat» h.t.b. romanları J.Aymurzaevtiń «Jetimniń júregi», T.Qayıpbergenovtiń «Suwıq tamshı», O.Xojaniyazovtiń «Aydana», O.Bekbawlovtiń «Taras Aralda», I.Qurbanbaevtiń «Bir awız sóz», S.Salievtiń «Kárwan mánzildi gózler», t.b. prozalıq shıǵarmalar payda boldı.

Mine usı XX ásirdeń shereklerinde qaraqalpaq ádebiy protsessinde óz-ara ádebiy baylanıslar rawajlanıp bardı. Atap aytqanda qaraqalpaq ádebiyatı hám kórkem óneriniń on kúnligi Ózbekstanda, Xorezmde, Túrkmenda, Azerbayjanda, Rossiyada, Tatarstanda, Bashqurtstanda hám qazaq, túrkmen, latısh, litov, belarus xalıqlarınıń ádebiyatınıń hám mádeniyatınıń háptelikleri bolıp ótedi. Bul tuwralı maǵlıwmatlar respublikalıq baspa sózde, gazeta hám jurnallarda járiyalanıp bardı.

Házirgi gárezsizlik dáwirinde milliy ádebiyatlardıń óz-ara qatnasıqları xalıqlardıń doslıǵına hám tatıwshılıǵına, ekonomikalıq jaqtan birlesip rawajlanıwına óz xızmetin etedi. Sonıń ushında magistrlik dissertaciya jumısımızdıń teması házirgi zamanǵa say áhmiyetli mashqala dep esaplaymız.

Ádebiy baylanıslar degen termin bul milliy ádebiyatlardıń biri-biri menen jaqınnan tanısıp qatnasıw protsessi. Bul qubılıstıń iske asıwı jazıwshılardıń biri-biri menen jaqınnan tanısıwı, shıǵarmalarınıń oqıwı arqalı, sol shıǵarmalardan tásirleniw arqalı bolıp ótedi. Usı ádebiy baylanıslardıń protsessinde jańa ádebiy dástúrler, jańa ádebiy formalar, shıǵarmalar, obrazlar kelip shıǵıwı múmkin.

Ádebiyattanıwıda ádebiy dástúr-ádebiyatlardıń óz-ara baylanısı, óz-ara háreket etiwi mashqalasınıń bir bólegi retinde esaplanadı. Al miyraslılıq probleması kórkem ádebiyattıń barlıq ómir súrgen dáwirlerinde birge jasap kiyatırǵan, ómir súriwi tiyis qubılıs bolıp tabıladı. Álbette, dástúr hám miyraslılıqsız kórkem ádebiyattıń rawajlanıwı múmkin emes. Kórkem awdarma bolsa usı dástúr menen miyraslılıqtıń basqa xalıqlar ádebiyatında jańadan-jańa qırları menen kórinis tabıwınıń, sonday-aq ádebiyatlardıń biri-birin kórkem tájiriybeleri menen bayıp tolısıwına sebepshi bolatuǵın kórkem dóretiwshiliktiń bir

forması. Ádebiy dástúr degende kórkem óner tájiriybesin ekinshi bir xalıqtıń ádebiyatına ótkerip jiberetuǵın tásirlerdi túsinbeymiz. Ilimpazlardıń pikiri boyınsha ádebiy dástúr bul ádebiy kórkem tájiriybelerdiń sintezinen kelip shıǵıwı. Qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıw tariyxı hár qıylı ádebiy dástúrlerdıń bolǵanlıǵın kórsetedi. Bul ádebiyat óz qalıplesiwinde folklor dástúrlerine, erte dáwirlerdegi hám onnan keyingi XVIII-XIX ásirlerdegi shayırlar dóretiwshiligine, basqa milliy ádebiyatlar tájiriybesine súyenedi. Biraq bul milliy dástúr hám tájiriybeler ádebiyatıń bunnan bılay da rawajlanıp, pútkil dúnya ádebiyatınıń kók jiyeginde kóriniwi ushın jetkiliksiz edi. Qaraqalpaq ádebiyatın, sonıń ishinde qaraqalpaq prozasın dúnya ádebiyatı kontekstinde kóriw ushın qaraqalpaq xalqınıń basqa milletler menen mádeniy-ádebiy baylanısları júdá áhmiyetli xızmet atqardı. Bul baylanıslar óz gezeginde qaraqalpaq ádebiyatına basqa milletler ádebiyatlarınıń progressiv kórkem dóretiwshilik menen ádebiy tájiriybelerin alıp kirdi.

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń dáslepki wákilleri bolǵan A.Musaev hám S.Májitov ózleriniń dáslepki shıǵarmaların usı dáwirde jaza basladı. Olar tiykarınan XIX ásirdegi shayırlar Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq hám Óteshtiń poetikalıq dástúrlerin dawam etti. Shayırlardıń shıǵarmalarında realizm tereńlesti.

XX ásirdeń basında qaraqalpaq ádebiyatında ádebiy baylanıslar kúsheye basladı. XX ásirdegi ózbek ádebiyatınıń wákili Muxammed Sharip Sufizade Qońratqa keledi. Ol qaraqalpaq tılawshılarına ózbeklerdiń aǵartıwshı-jádidlik ruwxtaǵı shayırları Múkimiy, Furkattıń hám basqalardıń shıǵarmaların tanıstıradı.

Múkimiy, Furhat, Axmed Donish, Bexbudi ózbek aǵartıwshı-jádid ádebiyatınıń baslawshıları bolıp tabıladı.

Furhat-hár qıylı eki dáwir ádebiyatınıń wákili. Onıń dóretpelerinde ózbek klassikalıq poeziyasınıń hám aǵartıwshı-demokratıyalıq ádebiyatıń dástúrleri saqlanǵan.

Furhat ózbek ádebiyatına ayqın tariyxıy turmıs shınlıgınıń qubılısların súwretlew usılın kirgizdi. Demokratiyalıq ádebiyat realizminiń ózgesheligi Furkat shıǵarmalarında belgilendi. E.A.Karimov ózbek ádebiyatında realizmniń rawajlanıwın izertley otırıp, Evropa tilindegi rus mádeniyatı hám ádebiyatı bilimlerde taratıw dáreǵi boldı , degen juwmaqqa keledi. óz gezeginde Frantsiya entsiklopediyashıları hám aǵartıwshıları Russo, Volter Monteske, Didro, Reynal, Marse rus aǵartıwshılıǵınıń dáreǵi bolǵan edi. Solay etip, ózbek jádid-aǵartıwshılıq ádebiyatınıń wákilleri ǵana emes, al olardıń dóretpeleri arqalı rus hám Evropa mádeniyatları da qaraqalpaq demokratiyalıq ádebiyatına tásir jasadı. Bul qaraqalpaq, ózbek ádebiyatlarınıń rus hám Evropa ádebiyatları menen anaǵurlım tereń, quramalı tariyxıy baylanısların, jer júzilik ádebiyattıń kórkem jetiskenlikleriniń óz aldına bir sintezin, atap aytqanda «batıs-shıǵıs» sintezin kórsetedi.

Ádebiy baylanıslardıń derekleri ózbek jádidlik-demokartiyalıq ádebiyatınıń taǵı bir wákili Bexbudıydıń dóretilishiliginde súwretlengen. Onıń «Áke óltiriwshi» draması Fonvizinniń «Nedorosl» komediyasınıń tikkeley tásiri astında jazılǵan. Fonvizinniń komediyası menen baylanıs dramasınıń atamsın rus tiline dáslepki ret awdarıwda sáwlelenedi.

Rus hám ózbek ádebiyatınıń usı eki shıǵarması arasındaǵı ayırmashılıq úlken ekenligi ayqın túsiniqli. Fonizın XVIII ásirdeń aqırındaǵı ruslardıń dvoryanlıq jámiyetin súwretleydi, al Bexbudıy XX ásirdeń basındaı Tórkistan turmısınıń kartinaların súwretlewde názerde tutqan.

Sonday-aq olarda dóretilishilik ózgeshelikler de bar. Biraq bilim tatarıwshılardıń mádeniyatsızlıqqa qarsı júrgizgen ǵúreslerin súwretlew usı pyesalar ushın ulıwmalıq sıpat bolıp tabıladı. «Nedorosl» komediyasınıń hám «Áke óltiriwshi» dramasınıń unamsız hám unamlı personajlarında ulıwma tipologiyalıq usas belgiler bar.

«Adamnıń sotsiallıq tájriybesin tallaw, izertlew hám súwretlew, adamnıń hám jámiyetlik qatnasıqların, sonday-aq jámiyetnıń óziniń dúzilisin úyreniw hám súwretlew realistlik metodtıń, onıń jan dún`yasınıń mánisin, onıń soǵar júregin quraydı», dep jazdı B. Suchkov.

XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındaǵı qaraqalpaq ádeiyatında demokartiyalıq tendentsiyalar kúsheydi, bular XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırlarınıń dóretpelerinde payda boladı. Shayırlar Gulmurat hám Sarıbaydıń shıǵarmalarında simolvikalıq qosıqlar hám tımsallar payda boladı.

Qaraqalpaq jazba poeziyasında simvolikalıq qosıq birinshi ret Kúxojanıń shıǵarmalarında payda bolǵan. Onıń «Aq qamıs» qosıǵında suwda sarǵayıp solıp, samaldan qaltırıp turǵan qamıstıń obrazı arqalı xalıqtıń awır turmısı kórsetiledi. Gulmurat shayırdıń «Qayrawdaǵı jalǵız ǵaz» shıǵarmasında tap usınday realizm simvollı súwretlew arqalı tereńlestirilgen. qosıqta erkinlik ideyası ańshı-mergen tusawlap qoyǵan qayrawdaǵı jalǵız ǵaz obrazı arqalı kórkem sáwlelenedi. Aspanda ushıp baratırǵan ǵazlar toparın kórip bul ǵazolardı qattı ses penen shaqıra baslaydı, al olar ǵazdıń qasına kelip qonǵan waqıtta ańshı olardı atıp aladı. Shayırdıń poetik xızmeti mınadan ibarat` ol haqıqıy fakt arqalı kórkem juwmaq shıǵaradı, jámiyettegi ómir shınlıǵın ashıp beredi. bul bizge XIX ásirdeń aqırı-XX ásirdeń basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatında kórkem haqıyqatlıq hám turmıs shınlıǵı shıǵarmalarda isenimli kórkem sáwleleniw tapqan, degen juwmaqqa keliwge keń imkaniyat ashıp beredi.

Bul dástúr Qulmurat shayırdıń shıǵarmalarında da ushırasadı. Onıń «On toǵız» dep atalatıǵın tariyxıy dástanında haqıyqıy waqıyalar súwretlenedi. 1899-jılı Tallıq volosında on toǵız adam volostıń kandidaturasına qarsı shıǵadı hám nátiyjede ptash tyurmasına qamaladı.

Shayırlar Sadıq Toqpan ulınıń «Aq qapshıq», Ábdıqadırdıń «Megzer», Qazaqbaydıń «Bola basladı», Xudaybergenniń «Márdıkar» shıǵarmalarında tariyxıy waqıyalar bayan etiledi.

XVIII-XIX ásirlerde qaraqalpaq ádebiyatında realizm metod sıpatında qalıpleseı. Biraq hár bir milliy ádebiyatta realizmniń payda bolıwı hám qalıplesiwi óziniń ózgesheliklerine iye jáne jámiyettiń rawajlanıwınıń tariyxıy jollarına baylanıslı boladı. Mine sonlıqtan XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń realizmi XX ásirdegi rus ádebiyatınıń realizminen, sonday-aq ózbek, tatar, tájik, ázerbayjan ádebiyatlarınan ajralıp turadı. Qaraqalpaq ádebiyatında realizm metodınıń payda bolıwın izertley otırıp, ádebiyatshı Q.Kamalov XX ásirdegi jazba ádebiyatta realizm metod sıpatında qalıplesti, dep jazdı. Biraq kritikalıq realizm de. basqa da aǵımlar boladı. Al realizmniń geypara belgileri, ásirese satira kúsheyse de, olar folbklordan baslanadı», dep esaplaydı izertlewshi.

Biraq aǵartıwshılıq, demokratizm belgileri basqa millet ádebiyatlarınıń tásiirene payda bolǵan. al endi pútkil jer júzilik ádebiy baylanıslar barǵan sayın kúsheyip atırǵan dáwirde milliy ádebiyatta realizmniń rawajlanıwına tek folklor emes, al basqa xalıqtıń ádebiyatı da tásir jasawı múmkin. Máselen, Túrkestanniń rus teatrı, rus xalqınıń ádebiyatı jańa ózbek aǵartıwshı-demoktariyalıq ádebiyatınıń rawajlanıwı ushın úlken áhmiyetke iye boldı. Biraq bul ádebiyattıń milliy folklorǵa qatnasın. Usı qıyın mashqalanı hesh qanday dárejede saplastırmaydı hám ózbek ádebiyatınıń ózgesheligen hám kórkemlik ózgesheligin biykarlamaydı. Rus mádeniyatınıń, ózbek folklorınıń, dáwirdiń aldınıǵı ideyalarınıń 1905-1917 jıllardıǵı Túrkestanniń aǵartıwshı-demokratiyalıq ádebiyatına tiygizgen tásiiri naǵız tariyxı haqıyqatlıqtıń óziniń tásiiri menen baylanıstı. V.V. Vinogradov folklorınıń ádebiyat penen kórkem ónerdiń rawajlanıwına, sonday-aq ayırım bir jazıwshınıń dóretiwshiligine tiygizgen tásiirin absolyutlestiriwge qarsı shıqtı.

Haqıyqatında, folklordıń ádebiyatqa tiygizgen tásiiri jer júzilik ádebiyattıń Shekspir, Lev Tolstoy, Dostoevskiy, Flober, Mopassan, Gorkiy, Sholoxov sıyaqlı klassikleri realizminiń ózgesheligin túsindire almaydı.

Azerbayjannıń «Molla Nasreddin» progressivlik jurnalı Orta Aziya hám Qazaqstan xalıqlarınıń arasına keńnen taraldı, bul jurnalda progressiv jazıwshılar A.Sabir, A.Axverdov, M.S. Ordubadi hám basqalardıń shıǵarmaları járiyalandı, bularda demokartiyalıq, satiralıq, aǵartıw ideyaları (dástúrleri) keń túrde rawajlandırıldı.

Dóretiwshilik XX ásirdeń basında baslanǵan S.Májitov tatar jazıwshılarınıń, ásirese Toqaydıń shıǵarmaları menen tanıs bolǵan. Aǵartıwshılıq ideyalarınıń tásiiri astında ol óziniń «Iniyat volısqa» sıyaqlı qosıqların jazdı. A.Koltsovtıń 1829-jılı jazılǵan «Nege uyqılaysañ, kishkene erkek» qosıǵın awdardı. Bunda ol 1908-jılı A.Toqay tatar tiline awdarǵan awdarmadan paydalanadı.

Atap aytqanda, tatr ádebiyatı rus ádebiyat menen, atap aytqanda progressiv ideyalar menen, rus progressiv ádebiyatınıń wákilleri menen, Gorkiydiń dóretiwshiligi menen basqa milliy ádebiyatlardan burın baylanısqa.

XX ásirdeń basında Gorkiydiń shıǵarmaları barǵan sayın keńnen tanıladı. 1907-jıldan baslap Gorkiydiń shıǵarmaları tatar tiline awdarıla basladı. Shayır Sagit Rameetov «Shıńıraw túbinde» pyesasınan qosıqlardı tańlap alıp, olardı tatr tiline awdardı.

1907-jılı dramaturg G.Kamal tatar tiline awdarılǵan usı qosıqtı óziniń «Bexetsiz eget» dramasına kirgizedi. Bul p`esada G.Kamal turmıstan túnilgen Gorkiy tipindegi jalań achqlardı súwretleydi. G.Kamal Gorkiydiń gumanizmin hám xalıqshılıǵın ózlestiredi. 1907-jılı Gafur Kulaxmetov «Yash gomer» (Jas ómir) dramasını jazadı, bunda ol M.Gorkiydiń dóretiwshilk tásiiri astında boladı.

Tatar hám ázerbayjan tillerindegi ádebiyatlar Gorkiy tuwralı maǵlıwmatlardıń, onıń shıǵarmalarınıń Túrkiстанǵa kiriw jollarınıń biri boldı.

Gorkiydiń erkinlikke bolǵan óshpes muhabatınıń lapızı gúreske shaqırıq, qara kúshler ústinen jeńiske isenim, onıń erterektegi romantikalıq shıǵarmalarına tán bolǵan turmıs penen ajıralmas baylanıs ázerbayjan jazıwshısı S.Axundovqa hám ózbek jazıwshısı Xamzaǵa jaqın. Ayırmashılıǵı mınadan ibarat: S.Axundov 1905-jılı-aq erkinlikke, olardıń kókem obrazlarındaǵı teńlikke shaqırıqtı ayqın bildiretuǵın shıǵarmalar jazdı. Xamza bolsa 1917-jılı óziniń shaqırıq qosıqların jazadı, bularda Gorkiy shaqırılıǵınıń tek lapızı, ruhı beriledi. Bul nızamlı da, óytkeni, revolyutsiyadan keyingi jıllarda Gorkiy ádebiy baylanıstı ózbek ádebiyatına tek qosımsha jol menen, dáwirdiń tásiiri menen tıǵız baylanısta ulıwma ádebiy háreketke tásir jasaw arqalı ámelge asıradı.

Biraq M.Gorkiy dóretiwshiliginiń tásiiri bir qıylı bolmadı, ol sotsiallıq-siyasiy, ekonomikalıq jaǵdaylarǵa, ádebiy turmıstıń ayqın mazmunına, xalıqtıń awızeki poetikalıq hám jazba dástúrlerine baylanıslı hár qıylı formalarda kórinis taptı.

Túrkistanda M.Gorkiy shıǵarmalarınıń taralıwı sotsiallıq demokratiyalıq ideyalar tásiriniń kúsheyiwı menen bir waqıtta keńeyip bardı.

Ózbek jazıwshıları Gorkiydiń shıǵarmaları menen birinshi ret qıoo-jılı tanıstı, bul waqıtta «Russkiy Túrkistan» gazetasında kishigirim málimlemeler. Sońınan Gorkiydiń ocherkleri hám gúrrińleri járiyalana baslaǵan edi.

«Milliy qaraqalpaq ádebiyatınıń payda bolıwınıń kútá áhmiyetli payıtlarınıń birin S.Bahadırovqa jámiyetlik sanadaǵı burılıs penen baylanıstıradı, ol folklorlıq prozadan realistlik prozaǵa alıp baratuǵın joldı payda etti. Bul protsesste tek folklor ǵana emse, al basqa ádebiyatlardıń milliy tájriybesi de, atap aytqanda A.M.Gorkiydiń kórkemlik tájriybesi ádewir rol atqaradı. Qaraqalpaq ádebiyatın izertlewshiler ádebiy dástúr retinde epikalıq bayanlaw ádebiyatqa folklordan keldi, dep kórsetedi. S. Bahadırovanıń pikirinshe, «Gúrriń etiwdiń epikalıq bayanlaw dástúri-jańa prozaǵa ótetuǵın ótiw basqıshı».

Dáslepki prozalıq shıǵarmalar tınlawshıǵa qaratılǵan gúrrińshi manerası usı saqladı: oy-pikirlerdi sarras hám ayqın bayanlaw, túsiniikli, romantikalıq jaqtan kóterińki til, sheshenlik óneri, yaǵnıy sózdiń ózgesheliginde «dóretiwshilik esteligen» saqladı. Biraq folklordaǵı proza baslanǵısh jaǵdayında bolǵan edi. Qaraqalpaq prozası janrınıń qalıplesiwi 20-30-jıllardaǵı kishi prozanıń-feletonlardıń, ocherklerdiń, gúrrińlerdiń rawajlanıwınan baslanadı.

70-jıllardıń ekinshi yarımında qaraqalpaq ádebiyatında kórkem ónerdiń jańa túri-proza janrı payda boladı. Prozanıń tuwılıw dáwiri feletonlardıń, ocherklerdiń hám kishi gúrrińlerdiń payda bolıwınan baslanadı. Proza hám dramaturgiyadaǵıday, klasslıq gúres, bilimlendiriw, hayal-qızlardıń teń huqıqlıǵı ushin gúres, ótmishtiń qaldıqların saplastırıw prozanıń tiykarǵı temaları boldı. T.Seyitmamutovtıń, D.Nazbergenovtıń feletonları, N.Dáwqaraevtıń ocherkleri, A.Begimovtıń, J.Aymurzaevtıń epizodlı gúrrińleri málim. qaraqalpaq gúrrińi folklorlıq proza tiykarında dóredi. Akademik M.K. Nurmuxammedov bılay dep jazdı: «Prozalıq bayanlaw dástúrleri-ańızlar, ertekler, awızeki bayanlaw sheberligi dáslepki qaraqalpaq prozaikleriniń dórketken shıǵarmalarınıń sıpatına hám formasına tásir jasadı».

Izertlewshi S.Bahadırova realistlik prozanıń qalıplesiwinde ertektiń rolin bılay dep kórsetedi: «Dáslepki prozalıq shıǵarmalarında haqıyqatlıqtı ashıp kórsetiwge hám onı ańlawǵa bolǵan kózqaras, folklorlıq kózqaras ayqın. haqıyqatlıqtı, onıń jetiskenliklerin hám jaqın ótmishtegi qaldıqlardı súwretlewdiń isenimli túsiniikli usılların izertlewde jazıwshılar xalıq dóretiwshiliginiń poetikasına, ertek, ańız poetikasına názer tasladı. Oylap tabıw kórsetpesi, hárekettiń pátli rawajlanıwı, suwırıp salıp aytıwshılıqtıń kemirek bolıwı-bular realistlik prozanıń qalıplesiw protsessinde anıqlıǵın tiykarǵı «ańızlıq» belgiler. E.Qıdırniyazovtıń «Komsomol Shirman» (1929), N.Kuzembaevtıń «Eki ómir» (1939), A.Begimovtıń «Qızıl kárwan» (1932), J.Aymurzaevtıń «Kolxoz eri» (1933) gúrrińleri jańa turmıstı bayan etedi, biraq bunda súwretlewdiń fol`klorlıq usılı paydalanıladı. Folklordıń

tásiri xalıq ańızlarınń syujetin paydalanıwda, bayanlaw usıında, epítette, salıstırıwları kórindi».

S.Májitovtıń prozalıq shıǵarmaları 20-jıllardıń qaraqalpaq prozasın qalıplestiriwdiń ótiw basqıshın sıpatlaydı.

S.Májitovtıń «Súyin ham Sara», «Qulmurat», «On toǵız» shıǵarmaları proza hám qosıqlar menen jazılǵan dástúriy epikalıq ańızlardı eske túsiredi. Bularda burınǵı ádebiyattıń didaktikalıq dástúri saqlanǵan.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń 20-30-jılardıǵı kishi prozası házirgi zamannıń qaraqalpaq prozası menen miyraslıq baylanısqa iye, waqıttıń ótiwi menen ol óziniń ishki ádebiy dástúrine aylandı. A.Begimovtıń «Birinshi qádem» (1932) hám «Ájel tırnaǵınan» (1935) gúrrińleri onıń «Balıqshınıń qızı» romanı ushın syujetlik tiykar boldı.

30-jıllardıń birinshi yarımınan baslap qaraqalpaq jazıwshılarınıń rus hám basqa da ádebiyatlar tájriybesin úyreniw dáwiri baslanadı.

Ádebiyatshı J.Narımbetov sol dáwirdegi qaraqalpaq hám rus jazıwshılarınıń arasında júz bergen ádebiy baylanıstıń birden-bir formasın atap kórsetti. Ol rus jazıwshılarınıń shıǵarmaların oqıw jolı menen ámelge asırılǵan edi.

Rus ádebiyatınıń, atap aytqanda M.Gorkiydiń kórkemlik tájriybesiniń qaraqalpaq ádebiyatına tásiri qazaq, ózbek, tatar ádebiyatları arqalı qosımsha jol menen ámelge asırıldı. 1926-jılı A.Begimov M.Gorkiydiń «Suńqar tuwralı qosıǵın», «Makar Chudra», «Chelkash» shıǵarmaların qazaqsha awdarmasında birinshi ret oqıdı. ádebiyattı qalıplestiriwdiń dáslepki jıllarında Gorkiydiń erterektegi romantikası ne sebepli kúshli qabıl etildi? «Orta Aziya xalıqlarınıń ádebiyatlarında rawajlanǵan realistlik dástúrleri bolmadı, kerisinshe bul ádebiyatlarda ótmishtiń romantikalıq ádebiyatınıń dástúrleri kúshli boldı». M.Gorkiydiń shıǵarmalarında orın alǵan xalıqlıq printsipler folklorǵa jaqın ádebiyatlardıń únles boldı.

30-jıllardıń birinshi yarımındaǵı qaraqalpaq prozası qalıplesiw basqıshında boldı. Súwretlewdiń jańa formaların hám quralların izretlew baslandı. Otızınshı jıllardıń basında tematikasǵı kúndelikli turmıstı sáwlelendiretuǵın ocherkler dúziwge ayırıqsha dıqqat awdarıldı. Ocherkler dóretiliwge jazıwshılar M.Dáribaev, D.Nazbergenov, N.Dawqaraev, A.Shamuratov, A.Begimov qatnastı.

Bul dáwirde gúrriń janrı bunnan da rawajlandı. J.Aymurzaevtiń «Kolxoz qaharmanı», D.Nazbergenovtiń «Mergen Tólep», N. Kuzembaevtiń «Kolxoz ushın» gúrrińleri kóbinese ocherk formasın eske túsiredi.

Gúrrińniń tematikasǵı keńeyedi. A.Begimovtiń «Ájel tırnaǵınan» gúrrińni tariyxıy ótmishke arnalǵan.

Bul dáwirde qaraqalpaq ádebiyatınıń kórkemlik metodı qalıplese baslaydı. ádebiyattanıwda, realistlik proza folklordan alınǵan milliy dástúr etiw me?-degen soraw jóninde eki pikir payda boldı. Birinshi pikirdiń tárepdarları, eger, ol ushın qolaylı tiykar bolmasa, sırttan hesh qanday tájriybe organikalıq túrde qabıl etiliwi múmkin emes, eger, xalıqtıń óziniń kórkemlik tájriybesi baylanısıw deregi bolmasa, hesh qanday basqa milliy tásir jańa ádebiy qubılıstı payda ete almaydı, dep tastıyıqladı.

Pútkil jer júzilik, barǵan sayın kúsheyip atırǵan ádebiy baylanıslar dáwirinde ádebiyatta realizmniń rawajlanıwına folklor emes, al basqa xalıqtıń ádebiyatı tásir etiwı múmkin.

Qaraqalpaq prozasında basqa millet tájriybesin qabıl etiw aqırınlap ámelge asırıladı hám milliy ádebiyattıń talaplarına jáne milliy kórkem sana-sezimniń qalıplesiwine sáykes keldi.

30-jıllardıń ekinshi yarımında dóretilgen N.Dawqaraevtiń «Partizan» (1934), «Internatta» (1935) gúrrińleri jańa prozanıń dáslepki realistlik súwretlew shıǵarmaları boldı.

Jazıwshınıń novatorlıǵı-Palmaniń realistlik obrazın hár tárepleme kórkem dóretilwden ibarat boldı.

Milliy dástúrdiń ham basqa millet tájriybesiniń roli haqqındaǵı problema jańasha jazıwǵa iye bolǵan ádebiyatlardı tez pát penen rawajlandırıwdıń dawlı máseleleriniń biri bolıp tabıladı. «Ishki milliy ádebiy rawajlanıw ózgesheligi hám basqa milliy klassikalıq tásir-bular óz-ara organikalıq túrde baylanısқан keki faktor, bir protsesstıń eki tárepi` bular óz-ara baylanısқан hám birden-bir dizbektiń buwınları, olardı ajıratıw múmkin emse»

Qırǵız prozasındaǵı dástúr problemasını izertley otırıp, ádebiyatshı I.D.Laylieva bir milliy ádebiyattıń ekinshi bir ádebyattaǵı ideyalıq-kórkemlik tájriybeni qabıllaw mashqalasın izertlewge, atap aytqanda usı haqıyqıy nızamlılıqtı esapqa alıp qaraw kerek, dep esaplaydı. Bul problema kórkem, ádebiy protsesste milliylik hám internatsionallıq dialektikası nátiyjesi bolıp tabıladı, bunda bir tárepi-milliylik, bul barlıq waqıtta ózine tán belgilerdiń saqlanıwın hám sonıń menen bir waqıtta qosımshalıqtı talap etedi, bunı oǵan basqa milliy klassikalıq tájriybe beredi.

XX ásirdiń 30-jıllarında burınǵı awqam jazıwshılarınıń q-s`ezdine tayarlıq kóriw dáwirinde hám onnan keyin M,Gorkiydiń milliy respublikamızdan kelgen jazıwshılar menen tikkeley ushırasıwları kúsheydi.

Bul A.M. Gorkiydiń realistik romantikasınıń milliy ádebiyatlardıǵa, atap aytqanda qaraqalpaq poeziyasında tikkeley tásir etken waqıt edi. Gorkiyge ádewir eliklegen kóplegen shıǵarmalar payda boldı. Biraq bul olardıń kemshiligi emes, al úlken sóz sheberlerinen úyreniwge umtılwı edi.

A.M.Gorkiydiń intası boyınsha I Pútkil awqamlıq syezden keyin zamanagóy jańa qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwına járdemlesiw maqsetinde bir topar Moskva jazıwshıları N.Panov, N. Radionov, A.N.Radionov, A.Sitkovskiy Qaraqalpaqstanǵa jiberildi. Seminarlar shólkemlestirildi, folklordıń eń jaqsı úlgeri jıynaldı, shayırlar menen ushırasıwlar ótkerildi, geypara shıǵarmalar awdarıláp, olar «Pravda» da, «literaturnaya gazeta»da basılıp shıǵarıldı, ayırım

toplamlar jariq kórdi. Sonday-aq jazıwshılardıń sapar etiwleri, ushırasıwları, oqıwı uyımlastırıldı.

Hár qıylı millet ádebiyatlarınıń tiykarǵı belgileri-birlik, kóp túrlilik hám milliy ózgeshelik belgilerin dúziwde Gorkiy biybaha rol atqaradı. Ol kóplegen jazıwshılardıń dóretiwshiligine qızıǵadı, keńesler beredi, kemshiliklerdi dúzetiw jolların kórsetedi.

XX ásirdeń 20 hám 30-jıllarında qaraqalpaq jazıwshılarınıń rus ádebiyatınıń tájriybesin úyreniwı kóbinese burınǵı awqamdaǵı türk tilles xalıqlardıń anaǵurlım rawajlanǵn ádebiyatlarında júz bergen kórkem awdarmalar arqalı ámelge asırıldı. Usılar menen bir qatarda qaraqalpaq oqıwshıları Aybektiń, Xamzanıń, Ayniydiń, Maylinniń, Muqanovtıń, Áwezovtıń shıǵarmaları menen tanısadı, A.M. Gorkiy bulardıń dóretiwshiligine ádewir tásir jasaǵan edi. M. Áwezovtıń durıs kórsetkenindey, kópshilik milliy ádebiyat wákilleri Gorkiy daraǵınan ósip shıqtı. Mısalı, S.Muqanovtıń «Botakóz», Aybektiń «Qutlı qan» romanlarında Gorkiy romnshılıǵınıń dástúrleri ayqın sezilip turdı.

Ádebiyatshı L.I.Timofeevtiń kórsetiwinshe, burınǵı awqamdaǵı milliy ádebiyatların rawajlandırıwdıń hár qaysı tarawında da Gorkiy tásiriniń anaw yamasa mınaw dáreje sezilmegenligin aytıw qıyın. Ádebiyattıń kórkemlik metodu, onıń janrları, teoriya hám kritika, dramaturgiya, kórnekli jazıwshılardıń jeke dóretiwshiligi-bunıń barlıǵında onıń oy-pikirińiń úlgisiniń, mashqalasınıń, ǵamxorlıǵınıń izi bolǵan.

Shayır Ibrayım Yusupov qaraqalpaq ádebiyatına Ekinshi Jahan urıstan keyingi dáwirde kirip keldi. Onıń eń dáslepki toplamı **1955**-jılı «Baxıt lirikası» degen at penen «Qaraqalpaqstan» baspasında basılıp shıqtı.

Sonıń menen birlikte onıń poeziyası basqa shayırlarǵa qaraǵanda da ádewir ózgesheliklerge iye. Ol tasqın talantqa iye bolıw menen birlikte bilimdi de tereń iyeleydi. Rus hám shıǵıs xalıqları tillerinde túsinip oqıytuǵın bolǵanı ushın da qosıqları ádewir sátli jazıldı. Yoshqın talant hám tereń bilim menen jazılǵanı ushın

da onıń hár bir shıǵarması oqıwshını ózine tarta aldı. Ibrayım Yusupov ózbek poeziyasınan kóp úyrendi hám ózbek shıǵarmalarınıń dástúrlerin óziniń sheberlik jolı ushın da paydalana bildi. Ózbekstan shayırları menen jaqınnan tvorchesvolıq baylanıslar jasadı. Bul izleniwler onda Ózbekstan haqqında kóp ǵana qosıq dúrkinlerin payda etti.

Bul qosıqlardıń hámmesi de tasqın yosh hám tvorchestvolıq izleniwler nátiyjesinde jazıldı. Sonıń ushın da Ibrayım Yusupov poeziyasındaǵı Ózbekstan temasın qarım-qatnaslar tiykarında payda bolǵan mázi bir arnaw qosıqları sıpatında bahalap bolmaydı. Óytkeni, bul haqıyqıy talantlı shayır sıpatında Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan jerinde de teńdey tanıldı. Ózbek tilinde «Bulaqlar qaynaydı» (1960-jıl), «Altın qırǵaq» (1962-jıl), «Shól torǵayı» (1974-jıl) úsh toplamın baspadan shıǵardı.

Másele onıń neshe toplam shıǵarıwında emes. Bálki onıń Ózbekstandı Hamid Álimjan, Osman Nasır, Ǵafur Ǵulam hám Uyǵın sıyaqlı qaraqalpaq tilinde jırlay alıwında bolıp otır.

Bunnan tisqari Ibrayım Yusupov qaraqalpaq ádebiyatına ózbek klassikalıq ádebiyatınıń belgili janrları ǵázzel, muxammas, másnawi, mustazat, musamman hám rubayı janrların da tolıq xalında alıp kelgen. Sonıń ushın da Ibrayım Yusupov tvorchestvosı ózbek ádebiyatı menen salıstırmalı izertlewdi talap etedi. Ibrayım Yusupov lirik shayır bolǵanı ushın da hár bir kórgen qalası haqqında arnaw qosıq jazıp otırmaydı. Ol ózi kórgen waqıyalardan iri tema izleydi. Sonıń ushın da onıń 1957-jılı eń birinshi Tashkent saparında barıp jazǵan qosıǵı «Bir gúl úzdim Shirshıq boyınan» dep ataladı. Ol Ózbekstannıń gózzallıǵın, güller eli ekenligin usı qosıqqa sıyǵızbaqshı bolǵan. Sonıń ushın da qosıqtı oqıp otırsań gilemdey jasnaǵan Shirshıq boyları kóz aldına keledi.

Shayır bul jerlerden tek tábiyat tilsimlerin ǵana emes, bálki Nawayı ǵázzelleri menen Hámid Álimjannıń lirikalıq qosıqların tıńlaǵan sıyaqlı boladı.

Ibrayim Yusupovtiń 1957-jılı Tashkentte ashılǵan Qaraqalpaqstan ádebiyatı hám kórkem óneriniń dekadası kúnlerinde jazılǵan «Aǵamız ózbek aman bol»-dep atalǵan xor qosıǵı dıqqatqa ılayıq. Bunda ol ózbek xalqın haqıyqıy doslıq eli, qaraqalpaq mádeniyatınıń ustazı sıpatında táriypleydi.

Shayırdıń 60-jılları jazılǵan «Paxta oyımızdıń bası» qosıǵı sol dáwirde Ózbekstan haqqında jazılǵan eń saylandı qosıqlardan esaplanadı. Paxta monokulturası Ózbekstan ushın awır hádiyse bolǵanı menen oǵada keń óris alǵan bul diyxansılıq ózbek diyxanlarınıń miynetkeshligin de, mártligin de kórsete alǵan edi.

Ibrayim Yusupovtiń Ózbekstan haqqındaǵı eń seydinli qosıǵı 1964-jılı jazıldı. Bul qosıq «Ózbekstan» dep atalıp, shayır bunda óziniń bul ájayıp úlke haqqında lirikalıq oylarınıń hámмесin tógip taslaǵan. Sonıń ushın da bul qosıqtı oqıp shıqqan adam Ózbekstan haqqında bir lirikalıq poema oqıp atırǵanday boladı. Qosıq burın qaraqalpaq ádebiyatında qollanılmaǵan jańa lirikalıq úlgi qısqa bes qatarlı qosıq úlgisinde jazılǵan.

Ibrayim Yusupov ózbek shayırları Ğafur Ğulam, Hámid Álimjan, Zulfiya, Mirtemir, Erkin Vahidov hám Abdulla Aripovlarǵa arnap kóp ǵana qosıqlar jazǵan. Olardıń arasında «Qızıń gózzal bolsın, shayra bolsın», «Qırǵız GAI i Erkinge chest beredi» qosıqları dıqqatqa ılayıq.

I.Yusupovtiń Ózbekstan xalıq shayrası Zulfiyaǵa arnap jazılǵan «Qızıń gózzal bolsın, shayra bolsın» qosıǵı tek tematikalıq jaǵınan emes, bálki janrlıq jaǵınan da ádewir ózgesheliklerge iye. Sebebi bul qosıqta shayır burın qaraqalpaq ádebiyatında qollanılmaǵan altı qatarlı qosıq usılın qollanadı. Bul álbette sózsiz ózbek ádebiyatınıń tásirinde payda bolǵan. Bunda haqıyqıy talant iyesi bolǵan ózbek qızı haqqında sóz boladı.

Ibrayim Yusupov kóp ǵana qosıqların ózbek klassikalıq poeziyasınıń qosıq úlgisi másnawı, ǵázzel hám muxammas janlarında jazǵan. Yaǵnıy qaraqalpaq ádebiyatında ózbek ádebiyatınıń lirikalıq janların alıp kirgen. Bul jaǵdaylardıń ózi de onıń ózbek ádebiyatın qanshama qunt penen úyrengenligin bildirip turadı. Ol sonıń ushın da Áliyshe Nawayını óziniń húrmetli ustazı-dep ataydı hám oǵan arnap birneshe ǵázzeller jazadı. Onıń 1968-jılı Áliyshe Nawayınıń 525 jıllıq yubileyine arnap jazılǵan «Bolıp» redifli ǵázzeli de tap usınday tiykarda jazıldı.

Qaraqalpaq hám túrkmen ádebiy baylanıslarınıń jemisli rawajlanıwında belgili shayır I.Yusupovtıń aytarlıqtay úlesi bar. Ádebiy jámiyetshiligimiz eń aldı menen I.Yusupovtı Maqtımqulı shıǵarmalarınıń taratıwshısı sıpatında tanıdı. 50-jıllarda aq ol Qaraqalpaqstanda Maqtımqulınıń shıǵarmaların jazıp alıp, toplaw salasında úlken jumıslardı iske asırdı. Maqtımqulınıń ele kópshilikke málim bolmaǵan bir qatar qosıqların baqsılar menen qıssaxanlar repertuarlarınan, túrlishe qásiptiń iyelerinen jazıp aldı. Sonday-aq Qaraqalpaqstanda Maqtımqulı haqqındaǵı xalıq ráwayatların jámlewde onıń xızmetleri úlken boldı.

50-jıllarda I.Yusupov Maqtımqulı tvorchestvosı menen úzliksiz shuǵıllanǵan. Ol joqarı ilimiy dárejedegi bir qatar maqalada jazdı. Atap aytqanda «Qaraqalpaqstan-Maqtımqulınıń ekinshi shayırlıq watanı», «Dala orfeyi», «Shayırlar danışpanı Maqtımqulı» sıyaqlı makalaları jámiyetshiliktiń dıqqatın ózine awdaradı. Maqtımqulınıń tvorchestvosın joqarı bahalaǵan bul izertlewlerinde ádebiyatımızdıń aktual máselelerin kóterip shıqqan. Ayırım maqalalarında Maqtımqulı shıǵarmalarınıń Qaraqalpaqstanǵa taralıwı derekleri hám olardı informatorlardan jazıp alıwdaǵı tájiriybeleri menen ortaqlassa, geyparalarında Maqtımqulınıń Shıǵıs ádebiyatındaǵı tutqan ornı, shayırlıq sheberligi jóninde pikirler bildirgen, Maqtımqulınıń qaraqalpaq klassik ádebiyatına tásiri máselesin mısallar menen dáliylep bergen.

I.Yusupovtın Türkmenstanga birinshi ret bolıp xalıq turmısı menen jaqınnan tanıs bolıwı, shayır poeziyasında türkmen temasına qalıplesiwine, ráń-báreń janrdağı shıǵarmalarınń jazılıwına sebep boldı. Onda «Xosh keldiń türkmenim sapa kelipseń», «Toylarǵa ulassın toyı túrkmeniń» sıyaqlı qosıqları menen «Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq» poeması doslıq qatnaslardıń jemisi.

Shayırdıń «Xosh keldiń turkmenim sapa kelipseń» degen qosıǵınan alınǵan eki kuplet mısál biziń joqarıdaǵı pikirlerimizge tastiyq boladı:

Ata-baba bir jaylawda mal baqtı,

Muwsa, Súyew bir duwtardan tar qaqtı,

Keste tiksek birge búktik barmaqtı,

Namalas Naǵısım; sapa kelipseń.

Shayırdıń türkmen temasındaǵı barlıq shıǵarmaları bastan-aqırına milliy kolorit penen suwǵarılǵan.

I.Yusupov poeziyasında «Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq» degen poeması óz aldına bir tóbe. Ádebiyatshılarımız bul shıǵarmanı 50-jıllardaǵı I.Yusupovtın poeziyasınıń úlken tabısı sıpatında bahaladı.

Shınında da, «Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq» poeması tek ǵana temanıń aktualıǵı ushın ǵana emes, kórkemlik jaqtanda shayırdıń eń sheber jazılǵan shıǵarmalarınan biri boldı. Poemaǵa xalıq arasındaǵı ápsanawiy waqıya negiz etip alınǵan. Usı arqalı I.Yusupovtın fol`klor materiallarınan jazba ádebiyat janrların rawajlandırıwda ustalıq penen paydalana alıw uqıplılıǵın da kóriwge boladı.

I.Yusupovtın «Erikler güllegende» poetikalıq kitabınıń türkmen tilinde basıp shıǵarılıwı shayırdı Türkmenstan menen, türkmen kitap oqıwshıları hám sóz

zengerleri menen taǵıda jaqınlastırıwdıń eń qolaylı ilajlarınıń biri boldı. Kitaptı qaraqalpaq tilinen Axmet Mámedov penen Bayramqılısh Palwanovlar awdarǵan.

Toplamǵa I.Yusupovtıń eliwge jaqın eń jaqsı qosıqları, solardıń qatarında shayırdıń túrkmen temasındaǵı barlıq qosıqları endirildi. Ásirese, «Xosh keldiń túrkmenim sapa kelipseń», «Toylarǵa ulassın toyı túrkmenniń», «Maxtımqılıǵa», «Jarasar» sıyaqlı qosıqlarınıń awdarması túrkmen oqıwshılarınıń diydine mas, insan qálbinde joqarı sezimler oyata alatuǵın, ideyası hám kórkemligi jaǵınan tup nusqa menen jarısqa túsiwge jaraytuǵın awdarma dárejesine jetken.

Basqa millet ádebiyatlarınıń kórkem dóretiwshilik tájiriyesiniń ekinshi milliy ádebiyatınıń rawajlanıwında atqaratuǵın xızmeti XX ásirdeń 00-jıllarına shekem ádebiyat tanıw iliminde dawlı máselede bolsa da, biz ózimizdiń jumısımızda ádebiy rawajlanıw degen túsinikti milliy kórkem dástúr, milliy kórkem tájriye, basqa millet ádebiyatlarınıń ádebiy dástúrleri menen kórkem tájriyeleriniń, milliy ádebiyattıń rawajlanıwında atqaratuǵın xızmeti túsinikleri menen óz-ara baylanıslılıqta kórip shıqpaqshımız.

Ádebiy rawajlanıw-bul dóretiwshilik tájriybeni ózlestiriwdiń, qayta qarap shıǵıwdıń hám bayıtıwdıń ishki nızamlı, izbe-iz hám qıyın jónelisi. Hár qanday jazıwshı dóretiwshiligi, hár qanday milliy kórkem ádebiyat adamzat iyelegen bay kórkem tájriybege súyeniwi tiyis, biraq sonıń menen bir waqıtta «milliy ádebiyat hár qıylı tásirlerdiń birden payda bolǵan qosındısı emes».

Akademik N.I. Konradtıń kórsetiwinshe, «Hár qıylı xalıqlarda bir qıylı ádebiy qubılıslardıń payda bolıwında hám rawajlanıwında ádebiy baylanıslar belgili rol atqarıwı múmkin, biraq bunday qubılıslardıń payda bolıwı ushın baylanıslardıń bolıwı ulıwma minnetli emes».

Jámıyetlik-tariyxıy hám mádeniy rawajlanıwdıń belgili bir basqıshında hár qıylı xalıqlardıń bir kiriwi hám usı rawajlanıwda kórinip atırǵan formalardıń jaqınlıǵı-kórkem tájriybesi bir qıylı ádebiyatlardıń payda bolıwı ushın sheshiwshi shárt bolıp tabıladı. Hár bir jańa jámıyet eski jámıyetten belgili bir tájriybeni

özlestiredi, jaña jaǵdaylarda onıń túrin ózǵertedi. «Orta Aziya hám Qazaqstan regionlarınıń xalıqları eski jámiyetten ruwxıy baylıqtı aldı, sonıń tiykarında óziniń jaña mádeniyatın dúzdi». Áyyemgi Türk hám Orxon-Enisey jazıwları boyınsha pikir júritip qaraǵanda, türk tilles xalıqlarda áyyemgi waqıtlardan berli kórkem sóz óneriniń rawajlanǵan dástúri bolǵan. Hújjetli dáliller tiykarında ilimpazlar «türk xalıqlarında bir neshe ásir dawam etken ulıwma ádebiy dástúr bolǵan. Kórkem mádeniyattıń usı rawajlanǵan dástúri türk tirles xalıqlardıń, sonıń ishinde qaraqalpaqlardıń da kórkem miyrasına qosılǵan».

«Óziniń kóp ásirlik tariyxında ádewir pátli hám qayǵılı waqıyalardı basınan keshirgen, bir qatar tariyxıy sebeplerge baylanıslı úyrenisken hám ata-babalarınıń kózine kórgen anna jerin bir neshe mártebe taslap kóship ketiwge májbúr bolǵan qaraqalpaq xalqı jaña jerlerden jaqsı turmıs izlese de, áwladlar ushın materiallıq mádeniyattıń ullı estliklerin saqlay almadı. Biraq ol óziniń ruwxıy mádeniyatınıń kúta bay ǵáziynesin-tamırları tereńge ketken awızeki kórkem shıǵarmalardı puqталıq penen saqlap, usı kúnlerge jetkerdi».

Qaraqalpaq folklorında epikalıq janlardıń bay dástúrleri bar. Buǵan qaharmanlıq ańızlar, lıro-epikalıq, tariyxıy qosıqlar, poemalar, ertekler hám xalıq legendaları, tımsallar kiredi.

«Qaraqalpaqlarda jazba ádebiyattıń dáslepki formaları,-dep jazdı ádebiyatshı S.Bahadırova-haqıyqıy adamlar hám tariyxıy adamlardıń qásiyetleri tuwralı jazılǵan tariyxıy qosıqlar menen birge payda bolǵan». Jazba ádebiyatta relaistlik tolǵaw dástúrleri Jiyeń jırawdıń dóretiwshiliginen rawajlandı. Tolǵaw elementlerinen ol tariyxıy poema dóretken. Xalıq realizmi onıń «Posqan el» poemasında paydalanılǵan. XIX ásirden baslap tariyxıy jaǵdaylarǵa baylanıslı áyyemgi Xorezm mádeniyatı, Shıǵıstıń klassikalıq jazba ádebiyatı qaraqalpaq baqsı-jırawlarınıń jeke dóretiwshiliginiń qalıplesiwine ádewir tásir tiygizdi. Shıǵıs xalıqları mádeniyatlarınıń jaqınlıǵı, milletler aralıq hám regionallıq baylanıslar,

eski türk tilindegi poeziyanıń keńnen tanılıwı-bulardıń barlıǵı mádeniyatlardıń baylanıslarına hám óz-ara tásir jasawına járdem etti.

Qaraqalpaq ádebiyatında shayır qıssaxanlar XIX ásirde ekinshi yarımında payda boladı. Qıssaxanlardıń kórkem óneri qaraqalpaǵ folklorına da, jazba ádebiyatqa de tereń tásir jasadı. Qıssa ulıwma shıǵıslıq kitap stilin qaraqalpaq xalıq qosıqları tiykarında qalıplesken jazba poeziyaǵa, xalıqtıń kórkem ónerdi ańlawına jaqınlastırdı. XIX ásirde Nawayınıń, Nizamiydiń, Maqtumqulınıń shıǵarmaların da qaraqalpaqlar-dıń arasına taray basladı.

XIX ásir ádebiyatınıń jámiyetlik-siyasiy ideyaları XVIII ásirde xalıq shayırları shıǵarmalarınıń ideyaları menen salıstırǵand ádewir tereńlesip ketti. Jiyenniń «Posqan el» poeması áhmiyetli turmıs waqıyası kartinasın tolıq mazmunlı súwretlese de, ol tariyxıy qaharmannıń naǵız obrazın dóretpedi. XIX ásirde ádebiyatına jańalıq kirdi` tariyxıy jaǵday menen bir qatarda onda tariyxıy qaharmannıń obrazı da súwretlene basladı (Amangeldi, Aydos, Ernazar, Alakóz).

Kúnxojanıń, Ájiniyazdıń, Berdaqtıń, Óteshtiń shıǵarmaları folklordı qayta tikledi, onıń ideyalıq-estetikalıq baǵdarların hám janlıq-stilistikalıq ózgesheliklerin qabıl etti, «fol`klorlıq janrlar ádebiy shıǵarmalarda jańa sapaǵa iye boldı. Sonıń menen bir qatarda fol`klorlıq syujet jańa oy-pikir alıp keliwshi kórkem dástúr sıpatında ádebiyatqa kirdi. Kúnxojanıń ómiri hám dóretiliwshiligine baylanıslı prozalıq gúrrińler shayırdıń dóretiliwshiligi arqalı qaraqalpaqlardıń kórkem sóz ónerine kirdi.

1.2.Qaraqalpaq hám qazaq arasındaqı ádebiy baylanıslar

Xalıqlar doslıǵı bárshe xalıqlarda úlken uran bolıwınıń sebebi usı jámiyetlik sistemanıń mazmunı, maqseti menen baylanıslı. Jámiyetlik turmıs milletlerde, xalıqlarda bir-birine jek-kóriwshilikti, dushpanlıqtı tuwdırsa, sotsializim

xalıqlarımızdın tuwısqanlıǵın, doslıǵın bekemleydi. Sotsalizm qurǵan jasawshı xalıqlar bunın ayqın mısalı bolıp esaplanadı. Sonday-aq sotsialistik sistemaǵa kiretuǵın mámleketler bul ideyanı jáne bir márte tastıyqlap otır. Jasawshı xalıqlar óziniń 60 jıldan aslam birge sotsialistik jámiyette tuwısqanlarsha qarım-qatnasta bolıwınıń nátiyjesinde ekanomikalıq hám mádeniy rawajlanıwı jaǵınan úlken tariyxıy dáwirlerdi atlap ótkeni bılay tursın, al rawajlanǵan kapitalistik ellerden de ayırım áhmiyetli kórsetkishileri boyınsha alǵa ketti. Xalıqlardıń doslıǵın, tuwısqanlıǵın kózdiń qarashıǵında saqlaydı, biziń barlıq jeńislerimizdiń tiykarǵı derekshilerinen biri dep esaplaydı. Partıyamız xalqımızdın doslıǵın, tuwısqanlıǵın bekkemleytuǵın barlıq derekleri maqullaydı. Sonıń nátiyjesinde ádebiyat penen iskustvo arqalı xalıqlardıń qarım-qatnasın nıǵaytıwǵa úlken itibar beredi. Haqıyqatında ádebiyat penen iskustvo áyyem zamanlardan házirgi kúнге shekem xalıqlar arasında baylanıstın, qatnastın eń áhmiyetli quralı bolǵan. Tili, dásturi, sotsiallıq kún kórisi jaqın qońsı xalıqlar ushın ádebiyattın, ikustvonıń qarım-qatnasıǵı, doslıq baylanıstaǵı ornı ayrıqsha bolǵan. Bunı biz mısalı, ázelden kiyatırǵan qazaq, qaraqalpaq tariyxıy hám ádebiy baylanısında ayqın kóremiz.

Sońǵı jılları tabılǵan arxeologiyalıq hám tariyxıy-etnografiyalıq máteriallardı tereńirek, úyrenip qaraǵanımda Aral átirapı xalıqlarınıń, sonıń ishinde qaraqalpaqlardıń da áyyemgi ata-tegi bir ekenligin kóremiz.

Qaraqalpaqlardıń xalıq bolıp qalıplesiwine eń dáslepki biziń eramızǵa deyingi sak, massaget, apasiak, gunn, xioniy VI –VIII ásirlerde túrk, al Orta ásirde Oguz (IX-X ásir), pecheneg (X-XI ásir), qıpshaq (XI ásirden baslap) qáwimleriniń qatnasınıń bolǵanlıǵı tariyxta málim. Házirgi qaraqalpaq xalqınıń tiykarǵı etnognezin qurǵan joqarıda atalınǵan qáwimlerdiń urpaqları, qıpshaq qáwimi payda bolǵan dáwirden baslap-aq onıń menen Altın Orda dáwiri hám onnan keyinde birge aralasıp jasaǵan.

Házirgi zaman qaraqalpaq tiliniń qıpshaq gruppasına jatatuǵınlıǵınıń ózi-aq qaraqalpaqlardıń xalıq bolıp qalıplesiwide qıpshaq qáwimleriniń ayırıqsha orın iyeleytuǵınan derek beredi. Qaraqalpaq xalqınıń etnogenezin quraǵan urıw, taypalardıń geypara bólshekleri (XIV-XV ásirlerde) mongól ulısları (Altın Orda) ıdıraǵannan keyin Altın Orda teretoriyasında quralǵan Shıǵıs Noǵay Soyuzine kiredi. XVI ásirde qaraqalpaqlar birotala xalıq bolıp qalıplese di hám Deshtı Qıpshaq dalalıqlarında birgelilesip urıw taypalarınıń bólsheklerinen quralǵan ata-tekles tuwısqan noǵay, ózbek, qazaqlardan bólinip óz aldına territoriya iyelep biylik quradı. XVI-XVII ásirlerde qaraqalpaqlar Sırdariya jaǵalawlarında qazaqlar menen qońsılas birlikte, diyqansılıq penen shuǵıllandı. Al, XVII hám XVIII ásirlerde qaraqalpaqlar qazaqtıń kishi júziniń xanı Tawke xannıń qol astına ótedi.

XVIII ásirde Jungarlar shabuwılınan keyin qaraqalpaqlar qazaqlar menen birge Sırdarıyanı órlep Tashkent betke, Tashkenttiń qubla-batısına hám Sırdarıyanıń tómeni – Aral teńizi betke qaray bólinip kóshken edi. XVIII-XIX ásirlerde qaraqalpaqlar qazaqlar hám Xorezm oypatında jasawshı basqa da xalıqlar menen aralas, qoralas jasap, qız alısq, qız berisip, aǵayın – tuwısqanlıqta, doslıqta jasaydı. Qaraqalpaqlardıń Xorezm oypatında jasawshı xalıqlar menen doslıǵı Xiywa xanlıǵınıń zulımlıǵına qarsı gúreste bekkemlenip baradı.

Qaraqalpaqlardıń 1855-1856 hám 1858-1859-jıllardaǵı kóterilisinde ózbek, túrkmenler menen birge qaraqalpaqlarǵa qazaqlar da kómek beredi. Ámiwdarıyanıń oń tárepindegi qaraqalpaqlardıń óz erki menen 1873-jılı Rossiyaǵa qosılǵanнан keyin bular Xorezm oypatında jasawshı ózbek, qazaq, túrkmen xalıqları menen bir qatar rus xalqı, rus rabochiy klası menen burınǵıdan da beter jaqın qarım qatnasta doslıqta jasap, 1905-1907-1916-jılları orta q, dushpan rus patshalıǵına, Xiywa xanlıǵına qarsı birlikte gúres alıp barıw múmkinshiligine iye boladı.

Xorezm oypatınıń xalıqları Rossiya miynetkeshleri menen bir sapta turıp, Ullı Oktyabr Sotsialistik revolyutsiyasınıń jeńisine eristi.

Ámiwdáryanıń tómeninde erkinlik ideyanıń tolıǵı menen ámelge asırılıp, sovet xalıqları doslıǵınıń miytindey bekkemlenip turǵan búgingi kúni qaraqalpaq, qazaq, hám basqa da xalıqlar ózleriniń doslıq qarım-qatnasınıń burınnan ómir súrip, azatlıq ushın patshalıqqa, xanlıqqa, ústem klass wákillerine, sırtqı dushpanǵa qarsı birlikte alıp barılǵan urıs maydanında onıń bekkemlenip kelgenin eske alıp maqtanış etedi. Qaraqalpaqlar menen qazaqlar áyyemgi zamanlardan beri qońsılas jasap kiyatırǵan hám mádeniy-ekonomikalıq jaqtan baylanısqa eller. Sonıń ushın bul eki xalıqtıń ádebiyatınıń da barlıq waqıtta tıǵız baylanısta bolıp birin-biri bayıtıp kiyatırǵanlıǵı tábiyǵıy nárese.

Qaraqalpaq, qazaq ádebiyatları baylanısınıń tıpki saǵası eń ilgeri zamalardaǵı folklordan baslanadı. Bul eki xalıqtıń da folklorınan biz bir-birine kúta jaqın, hátteki forması, motivi jaǵınan birdey turmıs, salt qosıqlarınıń, naqıl-maqallarınıń, legendalarınıń, Jiyrenshe, Aldar Kóse, Asan Qayǵı, Xoja Nasratdiyın haqqında ańız ángimeleriniń bar ekenligin kóremiz. Qaraqalpaq, qazaq xalıqlarınıń “Alpamıs”, “Qoblan” hám basqa da bir qatar dástanlarınıń ayırım versiya hám variantları, ideya-tematikalıq, syujet, mazmun, jaǵınan bir-birine kúta jaqın, hátteki birdey. Bul, álbette, qazaq, qaraqalpaqlardıń xalıq bolıp qalıpleskenge shekemgi ata-babalarınıń bir waqtında payda bolǵan dástanlar ekenliginen dárek beredi. Bul eki tuwısqa xalıqtıń burınnan turmıs tirshiliginiń, táǵdiriniń, tiliniń salt-sanasınıń birdey bolıwı revolyutsiyaǵa deyin-aq bulardıń ádebiy baylanısınıń kúsheyiwine tiykar boldı.

Soppaslı – sıpıra jıraw, Asan qayǵılardıń tariyxı usı tuwısqa eki xalıqtıń ortaq ádebiy ǵáziynesı bolıp esaplanadı. Qaraqalpaqtıń ataqlı shayırı Ájiniyaz kóp jıllar qazaq arasında jasap, óziniń kóplegen ólmes shıǵarmaların qazaqlar arasında dóretti hám birqanshaların qazaq xalqınıń ómirinen jazdı.

Qazaq arasına Kúnxoja, Berdaq shayırlardıń da biraz qosıqları taraǵan. Qaraqalpaq shayırlarınıń shıǵarmaların qazaqlar arasında taratıwda qaraqalpaq

elinde birneshe mártebe bolǵan qazaq aqını Turmaǵambet Iztilewovtıń miyneti ayrıqsha. Turmaǵambet Iztilewovtıń Abay shıǵarmaların qaraqalpaqlar arasına taratqanı tuwralı da biraz maǵlıwmatlar bar. Usı eki tuwısqan xalıqtıń ádebiy shıǵarmaları bir- birine sawda menen yamasa talap izlep keliwshiler arqalı da ótip otırǵan.

Usınday ádebiy baylanıslar bul xalıqlar arasında burınǵı awqam dáwirinde burınǵıdan da beter kúsheydi. 20-30-jıllardıń ózinde-aq revolyutsiyaǵa shekemgi hám burınǵı awqam dáwirindegi qazaq shayır hám jazıwshılarınıń qosıq, ángime, pyesaları qaraqalpaqlar arasına keńnen taralǵan edi. Usı jıllardıń ózinde-aq Abay hám Jambıldıń kóplegen qosıqları qaraqalpaq tiline awdarıldı. Sáken Seyfullınıń «Qızıl suńqar» atlı pyesasını qaraqalpaq saxnasında qoyıldı, qaraqalpaq oqırmanları M.Áwezov, S.Muxanov, B.Maylin hám t. basqalardıń pyesa, povest, ángimeleri menen tanıs boldı. Olardıń biraz shıǵarmaları qaraqalpaq mektepleriniń oqıw programmalarına da kirdi. Sol sıyaqlı óz waqtında qaraqalpaq jas jazıwshıları (N. Dáwqaraev, A. Begimov, Q. Ayımbetov hám basqalar) Qazaqstanda oqıp ózleriniń birinshi shıǵarmaların (mısalı, N.Dáwqaraev «Qaraqalpaq balası» , Q.Ermanov «Qaraqalpaq qızı») qazaq tilinde bastırǵan. «Qaraqalpaq ómirinen», degen rubrika menen qazaq gazetaları jas qaraqalpaq prozaiklerinin shıǵarmaların basıp turǵan.

Usınday tıǵız ádebiy baylanıs qaraqalpaq ádebiyatınıń taza janrlar menen baylanıs qaraqalpaq jas shayır ham prozaikleriniń sheberliginiń artıwına óz tásirini tiygizdi. S.Seyfullınıń , I.Jansugirovtıń, B.Mayilinniń jalınli patriotlıq lirikaları J.Aymurzaev , A.Begimov, M.Darıbaevlardıń tvorcestvosınıń qalıplesiwine tásirini tiygizdi. B.Mayilinniń tvorcestvolıq tájriybesinen, jazıw stiline, metodınan paydalanıp , qaraqalpaq jazıwshısı M.Darıbaev «Mıńlardıń biri» atlı belgili povestini jazdı. Jambıldıń patriotlıq poeziyasınıń pafosı, Ullı Watandarshılıq urıs jılları Qaraqalpaqstannıń pútkil túpkirine esitildi, hám qaraqalpaq

miynetkeshlerin miynetkke, Watandı dushpannan qorǵawǵa jigerlendirdi. Jambıldıń dóretiw stilinen úyrene otırıp, biraz qaraqalpaq shayırları milliy folklorımızdı hám onıń tolǵaw , terme túrlerin (formaların) paydalana otırıp , patriotlıq sezimlerde tolı orginal shıǵarmalar dóretti.

Házirgi waqıtları usı eki tuwısqan xalıqlar arasındagı tvorchestvolıq baylanıslar jańasha turge ótpekte. Qazaq ádebiyatı ham iskustvosınıń 1960-jılı Ózbekistanda hám Qaraqalpaqstanda ótkeriliwi, sonday-aq qaraqalpaq ádebiyatı hám iskustvosı dekadasınıń Qazaqstanda ótkeriliwi, Qazaqstannıń jazıwshılar syezdine S.Nurımbetov, T.Jumamuratov, I.Yusupovlardıń qatnasıwı , Qaraqalpaqstan jazıwshılar syezdine Qazaqstan jazıwshılarınan delegatlardıń kelip qatnasıp turıwı , qazaq hám qaraqalpaq jazıwshılarınıń biriniń eline biri barıp pikir alısqı turıwı usı eki tuwısqan xalıqtıń arasındagı ádebiy, mádeniy baylanıstı burınǵıdan da beter tereńletiwge tásirin tiygizbekte.

Qaraqalpaq jazıwshılarınıń shıǵarmaların qazaq tiline, qazaq jazıwshıları shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdarıw isi de oydaǵıday rawajlanbaqta. Qazaq oqırmanları óz ana tilinde S.Nurımbetovtıń , J.Aymurzaevtıń , I.Yusupovtıń shıǵarmaların oqımaqta.

Qaraqalpaq dástanı «Qırq qız»dıń , ullı klassik shayır Berdaq Ğarǵabay ulınıń tanlamalı shıǵarmalar toplamınıń Qazaqstanda qazaq tilinde basılıwı – bul qazaq xalqınıń qaraqalpaqlarǵa bolǵan iltıpatınıń taǵı bir ayǵaǵı bolıp esaplanadı. Abaydıń , Jambıldıń , S.Muxanovtıń , B. Mayılınıń, G.Ormanovtıń A.Tajibaevtıń S.Mawlenovtıń X.Ergalıevtıń hám t.b. dóretpeleri Qaraqalpaq Mámleketlik teatrınıń saxnasında qoyılmaqta.

Qaraqalpaq jazıwshılarınıń tvorstvosınıń qalıplesiwine ósip-rawajlanıp Muxtar Áwezov, Sábit Muxanov hám basqa da kórnekli qazaq jazıwshılarınıń tvorchestvosınıń táhiri bolǵanlıǵı sózsiz.

Máselen, M.Áwezovtıń «Abay» epopeyasınıń, S.Muqanovtıń memuar-romanlardıń tásirinde qaraqalpaq ádebiyatında tariyxıy romanlardıń , memuarlıq shıǵarmalardıń dóregenligi belgili.

Qazaq ádebiyatı hám iskustvosınıń Qaraqalpaqstanda taralıwı tuwısqan eki xalıq arasındaǵı ósip-rawjlanıp kiyatırǵan ádebiy baylanıstı taǵı da tereńletetuǵınlıǵı sózsiz.

Türk tilles xalıqlardıń arasındaǵı tariyxı, mádeniyatı, turmıs tirishiligi hám tili jaǵınan bir-birne eń jaqını qaraqalpaq penen qazaq xalıqları bolıp esaplanadı. Pútkil türk tilles xalıqlardıń hám Orta Aziya xalıqlarınıń ádebiyatı menen tamırlasıp ketken bul eki xalıqtıń óz-ara ádebiy baylanısı eń áyyemgi zamannan baslap, búgingi kúнге shekem dawam etip kiyatır. Bulardıń janlı mısalı, retinde eposlıq dástanlardan, ańız-áńgime, erteklerden, naqıl-maqallardan da kóriwge boladı. Awızeki xalıq dóretpeleriniń bul túrleri Orta Aziya xalıqlarınıń arasında keńnen taralǵan-ásirese geypara qaharmanlıq eposlar menen liro-epikaliq dástanlardıń tuwısqan xalıqlardıń ádebiyatında óz dóretpesindey bolıp ketkenligin bayqaymız. Máselen, «Alpamıs» dástanınıń ózbekte, «Er kókshe»niń qırǵızda , «Qoblan»niń qaraqalpaqta «Goruǵlı»niń qazaqta jırlanatuǵını buǵan dálil bola aladı.

Tuwısqan xalıqlar ádebiyatınıń óz-ara baylanısın áyyemgi zamannan izlew hesh bir gúman keltirmewi kerek. Buǵan türk tilles xalıqlarǵa ortaq eski jazıw nusqaları menen estelikler tolıq dalil. Olar V-VIII ásirlerdi óz ishine alatuǵın áyyemgi zaman (Orxon, Enisey, Talas) jazba estelikleri, Qorqıt ata, Asan Qayǵı , Jiyrenshe Sheshen, Soppashlı Sıpıra jiraw tuwralı ańız-áńgimeler, Orta ásir esteliklerinen Yusub Balasugınnıń «Qutadǵw-bilik», Maxmud Qashqariydiń «Divanu lúǵat-at türk», Abu Xayannıń «Kitab aldıraq lilisan al-atrak» (Turk tili tuwralı jazılǵan túsindirme sózlik kitabı). Xorezmiydiń «Muxabbatnama», «Oǵuznama» bunnan basqa «Kodeks kumanukus» atlı jazba shıǵarmaların hám Axmet Yugnakiydiń, Xoja Axmet Yassawiydiń, Dúrbektiń ádebiy shıǵarmaları

hám t.b. Joqarıda atalǵan esteliklerdiń túrk tilles xalıqlarda ortaǵ ádebiy estelikler ekenligi haqqında alımlar arasında kópten beri pikir aytıp kiyatırǵan bolsa da, izertlew, ádebiyat tariyxına alınbaǵanı ókinishli nárese. Degen menen bul máselede qazaq alımlarınıń ádewir jumıs islep atırǵanın aytıw kerek. Biraq usıǵan baylanıslı óziniń sheshiwin kutip otırǵan problemalıq máseleler de az emes.

Ádebiyat tariyxında awız ádebiyatı menen jazba ádebiyatınıń ulgilerin shatastırıw yamasa folklordı jazba ádebiyatınıń úlgesi dep kórsetiw usı kúnge shekem orın alıp kelmekte. Folklor menen jazba ádebiyatınıń ózine tán ózgeshelikleri bar. Olay bolatuǵın bolsa, olardı ózine tán qásiyetlerine qaray ayırıp izertlegen durıs boladı. Folklor menen ádebiyat áyyemgi dáwirden baslap búgingi kunge shekem birge jasap óz-ara baylanısta bolaǵanı sıyaqlı ádebiyatımızda xalıq tvorchestvosı menen birge kiyatır. Bul tariyxıy qubılıstı házirgi qazaq hám qaraqalpaq xalqınıń folklorı menen ádebiyatınan anıq kóremiz.

Qazaq hám qaraqalpaq xalqınıń materiallıq (zatlıq) mádeniyatınıń burınnan kiyatırǵanı sıyaqlı awız ádebiyatınıń dáslepki úlgeri kútá áyyemgi zamanlarda, taypalıq, ruwlıq dáwirlerde payda bolǵanlıǵın, folklordıń óz-ara baylanısı sol dáwirden baslanǵanın tariyxta, arxeologiyalıq izertlewler de maqullaydı. Orta ásirlerde túrk tilles xalıqlardıń pútkil dúnya júzine belgili mádeniyatı bolǵanlıǵın Orta Aziya menen Qazaqstan jerinde búgingi kúnge shekem saqlanǵan arxitekturalıq estelikler buǵan misal bola aladı. Muhammed-al- Xorezmiy, Ábunasır al-Farabiy, Ábu Áli Ibn Sina, Ábu Rayxan Beruni sıyaqlı ataqlı alımlar shıqqan. Grek jazıwshılarınıń jazba dereklerine qaraǵanda ótkendegi atababalarımız sanalatuǵın massaget, sak taypalarınıń sol áyyemgi zamannıń ózinde “Tomaris”, “Zariadra”, “Odatida”, “Rústem”, “Siyavush” qusaǵan dástanları bolǵan. Orta Aziya xalıqlarını óziniń basınan talay ret jawgershilik dáwirdi ótkizdi. Grek, Iran, Arab patshalarınıń basqınshılıǵınan olar awır búlginshilikke ushıradı. Túrk qaǵanatlarınıń óz-ara qan tógisken urısları xalıqtıń bawırın jazıp eńsesin

kótertpedi, zatlıq mádeniyatınıń rawajlanıwına irkinish jasadı. Ásirese mongól jáne jongar basqınshılarınıń waqtında qansha mınlağan adamlardıń qanı tógilip, qalalar qıyratıldı. Usınday tariyxıy jaǵdaylar awız ádebiyatınıń úlgerinde ózleriniń izin qaldırıp otırdı. Túrkk tilles xalıqlarǵa ortaq eposlardıń birqatarı X-XV ásirlerdiń aralıǵın óz ishine alsa, geyparaları XV ásirdeń baslap qazaq, ózbek sıyaqlı taypalardıń xalıq bolıp óz aldına xalıq bolıp qalıplesiw dáwrinen keyin payda boladı. Bularǵa “Manas”, “Alpamis”, “Qoblan”, hám t.b. eposlıq dástanlardı aytıwǵa boladı. Usıǵan qaraǵanda eposlıq dástanlardıń bárin bir ǵana tariyxıy dáwirde dórep rawajlandı dep aytıwǵa múmkinshilik joq.

Qazaq hám qaraqalpaq territoriyasında keńnen taralǵan “Goruǵlı”, “Alpamis”, “Qoblan” dástanların tariyxıy jaǵınan salıstıra otırıp, eki xalıqtıń ádebiy estelikleriniń óz ara baylanısın, uqsaslıǵın, dórew tariyxınıń tamırlas ekenligin, belgili bir tariyxıy dáwirde payda bolǵanlıǵın, sonıń menen birge hár qaysısınıń ózine tán ózgeshelikleriniń bar ekenligin bayqawǵa boladı. Qazaq penen qaraqalpaqtaǵı “Qoblan” dástanın tek mazmun jaǵınan salıstırıp qaraǵannıń ózinde de uqsaslıq belgilerin kóremiz. Mısalı, Qoblannıń tuwılıwı, Qurtqaǵa úyleniwi, batırdıń atın Qurtqanıń baǵıwı, Qoblannıń Alshaǵırǵa atlanıwı sıyaqlı uqsaslıqlar qazaq hám qaraqalpaq versiyalarında da ushırasadı. Eki dástannıń ulıwma ideyalıq maqseti bir – ol óz elin sırtqı dushpannan qorǵaw.

Filologiya ilimleriniń doktorı I.T.Saǵıyovtıń izertlew jumıslarında bul eki dástannıń (“Qoblan”, “Qobılandı”) uqsaslıq jaqları menen ózlerine tán ózgeshelikleri de kórsetiledi.

Qazaqta da, qaraqalpaqta da “Qoblan” yamasa “Qobılandı” bolıp birdey atalıw sebebi nede? Onıń qaraqıpsaq urıwınan dep kórsetiliwi nelikten? Qoblannıń úylenetuǵın qızınıń atı Qurtqa delinedi. Onıń eki versiyada da birdey atalıwı qalay? Bunıń bulay bolıwınıń tiykarǵı sebeplerin tariyxıy táǵdiri bir ata-baba urıw

hám shıǵıw teginiń jaqın bolǵanlıǵınan qarastırǵan durıs boladı. Haqıyqatında “Qoblan” eposı eń dáslebinde qıpshaq urıwlarınıń arasında payda bolǵan. Tariyxıy dereklerde de, awız ádebiyatınıń úlgilerinde de usınday. Olay bolsa Qoblan qaraqıpshaq urıwınan shıǵıp, sol urıwdıń batır atanıwına gúman keltirmewi múmkin. Sonday-aq eski dástanlardan sanalatuǵın “Er kókshe”, “Er qosay”, “Qambar batır” dástanlarında olardıń waq urıwınan shıqqanlıǵı aytıladı. Dástanlarda batırdıń urıwlıq shıǵısı menen atalıwı bazıbir tariyxıy dáwirlerde belgili bir dástúrge aynalǵanın kóremiz.

Qıpshaq – qazaq hám qaraqalpaq xalqınıń shıǵısında (etnogenezinde) burınnan kiyatırǵan ataqlı urıwlardıń biri. Qıpshaq urıwları ásirese qazaq xalqınıń arasında kútá kóp. Qazaqtıń Orta júzindegi Altı Arıstıń (Arǵın, Nayman, Kereyt, Waq, Qońırat, Qıpshaq) biri – qıpshaq. Dástanda saqlanıp kelgen kóplegen salt, úrp-ádetlerdiń qazaq penen qaraqalpaq xalqına birdey ortaқ ekenligin kóremiz. Bunday eski dásturler qaharmanlıq dástanlarda jiyi ushırasıp otıradı.

Qazaq hám qaraqalpaqlardaǵı “Qoblan” dástanınıń versiyalarınıń payda bolıw sebebin tek ata-babalarımızdıń jaqınlıǵınan dep bir jaqlı qaramay, sol dástandı atqarıwshı aqın, jıraw shayırlardıń jaqınlıǵınan, óz-ara qarım-qatnas baylanısınan da izlew kerek.

Qaraqalpaq xalqınıń XIX ásirdegi ataqlı jırawlarınıń biri Nurabılla jıraw qaraqalpaqta ómir súrgen qazaqtıń ataqlı júrawı Qarasay menen dos bolıp, onnan kóplegen dastan hám jırlardı úyrengen, onı ózine ustaz tutqan. Nurabılla jırlaǵan “Qoblan” versiyası eń jaqsı úlgilerden esaplanadı. Izerlewshilerdiń pikirlerine qaraǵanda, qazaq jırawları menen Nurabılla jıraw versiyasınıń bir-birine tiygizgen tásiiri júdá kúshli bolǵan. Biz geypara waqıtta qaharmanlıq yamasa lıroepikalıq dástanlardı bir xalıqtan ekinshi xalıqqa ótken eken dep ótkinshi jawınday ústirtin pikir júrgizemiz. Onıń qalay ótkenligine hám variant, versiyalarınıń qalay payda bolǵanlıǵına kóp itibar bermeymiz.

Qazaq hám qaraqalpaqtaǵı “Alpamıs” dástanınıń ideallıq baǵıtı, mazmunı, qaharmanları da birdey. Biraq bul uqsaslıqlardı hár bir dástannıń ózine tán ózgeshilikleri menen shatastırmawımız kerek. Mısalı Alpamıstıń Barshındı izlewi, Gúlparslıdı alıp qaytıw jolları, qalmaqlar menen urısı, Ultanqul waqıyası hám t.b. uqsaslıqlar eki versiyada da birdey. Degen menen dástandaǵı waqıya kám kompazitsiyalıq qurılısı, geroylardıń xarakteri, tili, kórkemlik ózgesheligi jaǵınan kóp ǵana ózgesheliklerge iye. Eger bunday ózgeshelikleri bolmasa olardı sol xalıqtıń ózine tán versiyası dep atawda qıyın bolar edi. Usı jaǵınan alǵanda “Alpamıs”, “Qoblan” versiyalarınıń ózgeshelilerin tıp nusqasın tawıp, aradaǵı ayırmashılıqtı tawıp aytıw júda qıyın bolar edi.

Bul máselede úlken jánjelge alıp kelmeytuǵın bir jaǵday - “Alpamıs” dástanınıń mazmun birligi. Aytayın degenimiz tuwısqan xalıqlar epopeyasındaǵı mazmun birligi sońǵı dáwirdegi waqıyanı óz ishine aladı degen pikirlerdi biykarlamaydı. «Alpamıs», «Qoblan» sıyaqlı dástanlardıń taralıwına túrk tilles xalıqlardıń óz aldına xalıq bolıp, birigiw aldındaǵı taypa, urıwlardıń jámlesiwı, jámiyetlik ortaǵa aylanıwı úlken rol atqarǵan bolıwı múmkin.

Qazaq hám qaraqalpaq xalıqlarınıń burınnan kiyatırǵan tariyxıy taǵdiri, mádeniyat baylanısı, úrp-ádet, til jaqınlıǵı arqasında eki xalıqqa orta q awız ádebiyatı payda boldı. Ańız, ágime, ertekler geypara variantlıq, versiyalıq ayırmashılıqlarına qaramastan bir-birine uqsas yamasa mazmunı birdey xalıq dóretpelerin kórsetiwge boladı. Máselen, Asan qayǵı, Jiyrenshe sheshen, Aldar kóseler, dástúr salt jırlarınan toy baslar, bet ashar, sınsıw, joqlaw sıyaqlı geypara túrleri kúta uqsas bolıp keledi. Sonday-aq qaharmanlıq dástanlar menen erteklerdiń házirgi rawajlanıwında da birqansha uqsaslıqlar bar. Bádik, Gúlápsan, Yaramazan sıyaqlı túrleri joyılıp baratırǵan bolsa, al birqansha túrleri (betashar, toybaslar, yaryar, joqlaw) óziniń ómirsheńligi menen búgingi xalıq turmısınan jańa mazmun, jańa túr alıp otırǵanı mısál bola aladı.

Qaraqalpaq hám qazaq awız ádebiyatınıń mayda janrı naqıl hám maqal-jumbaqların alatuǵın bolsaq, olardıń da óz-ara uqsas baylanısın kóremiz. “Devanu Luǵat at-türk” penen “Kodeks Kumanikus” tan búginge shekemgi tariyxqa kóz jibersek, xalqımızdıń kórkem sóziniń tuwısqanlıq jaqınlıǵı naqıl hám maqallardan anıq kárinedi.

Revolyutsiyaǵa shekem qaraqalpaqta keń taralǵan janrdıń biri – aytıs. Qaraqalpaq aytıs janırında qazaq aqınları menen qaraqalpaq shayırlarınıń aytıslarında bar. Buǵan “Ájiniiyaz benen Qız Meńesh”, “Mansur menen dáme” aytısların aytıwǵa boladı. Aytıs óneri qazaqta da, qaraqalpaqta da óziniń improvizatsiallıq, janrlıq ózgeshelikleri menen kózge túsedı.

Qazaq penen qaraqalpaq folklorınıń burınǵı awqam dáwirindegi baylanısı haqqında aytıw óz aldına úlken problemalıq másele. Solay bolsa da azlı-kóp pikir aytıwmız kerek. Revolyutsiyaǵa shekem awızeki ádebiyattıń úlgilerin qosıqshı, jırshı, jıraw shayırlar awızsha taratıp kelgen bolsa, házirgi dáwirde kitap túrinde júzege asırılıp atır. Bul kópshilik hám jekke shıǵarma túrinde de ósip kelmekte. Burınǵı awqam dáwirindegi folklordı revolyutsiyaǵa shekemgi awız ádebiyatınıń úlgileri menen salıstırıwǵa bolmaydı. Óytkeni ótkendegi xalıq dóretpeleriniń úlgisi menen salıstırǵanda, kórkemlik ózgesheligi, mazmunı tematikası jaǵınan burınǵı awqam dáwirindegi xalıq dóretpelerinen ózine tán ózgeshelikleri bar. Onıń kópshilikke awızsha taralıwı, avtorı bolıwı bılay tursın, olar jazılıpta shıǵarıladı hám baspa betinde de jariyalanıp taraladı.

Qazaq hám qaraqalpaq folklorınıń rawajlanıw procesinde kóplegen uqsaslıq belgilerdiń bar ekenligin bayqaymız. Xalıq aqınları menen shayırlardıń kórkem shıǵarma menen shuǵıllanıw onnan belgili dárejede nár alıwın, zańlı qubılıs dep dep tanıymız. Jambıl Jabaev, Kenen Ázirbaev, Omar Shipin, Nurpeis Bayǵanin, Qalqa Japsarbaev, Doskey Álimbaev, Nurlıbek Baymuratov, hám t.b. qazaq ádebiyatın rawajlandırıwda úlken rol atqarǵanıday qaraqalpaq shayırları

Ayapbergen Muwsaev, Abbas Dabilov, Sadıq Nurımbetovlar da óz úleslerin qosıp keledi.

Burıńǵı awqam dáwirindegi folklorda individuallıq tvorchestvo menen kollektivlik tvorchestvo emin-erkin rawajlanıp kiyatır.

Xalıq arasına keńnen taralıp ketken geypara jekke individuallıq shıǵarmalar, kópshilik kollektivlik shıǵarmalarda da hár túrli ózgeriske ushıraǵanı seziledi.

Sonıń menen birge tuwısqan xalıqların folkları arasındǵı tabiyǵıy baylanıs bırıqansha kúshli seziledi.

Sonday-aq Qaraqalpaqstandaǵı qaraqalpaqlar súyip oqıytuǵın “Asqar batır” dástanı da qaraqalpaq burıńǵı awqam folklorınıń eń jaqsı dóretpelerinen birinen esaplanadı.

Juwmaqlap aytqanda qaraqalpaq hám qazaq folklorınıń baylanısın tek ǵana onıń tariyxınıń, tiliniń, úrp-ádetleriniń jaqınlıǵınan ǵana dep bir tárepleme qarawǵa bolmaydı. Bıraq Orta Aziya xalıqları (qazaq, qırǵız, ózbek, túrkmen, qaraqalpaq hám t.b.)folklorınıń uqsaslıq jaqları bir tárepleme ǵana emes, ideyalıq kórkemligi jaǵınan ruwxıy azıq, estetikalıq tálim beretuǵının, jámiyetlik ómir talabınan tuwatuǵının hesh waqıtta umıtpawımız kerek.

Qaraqalpaq hám qazaq xalıqlarınıń ádebiy baylanısı ásirese Oktyabr Sotsialistik revolyutsiyanıń jeńisinen keyin ayrıqsha hawij aldı. Milliy kadrlar tayarlawda óz-ara ǵamxorlıq kúsheydi. Máselen qaraqalpaq xalqınıń dáslepki jámiyetlik iskerleriniń biri, qaraqalpaq ádebiyatın baslawshılardıń biri Qasım Áwezov 1928-jılı Qazaqstan Oraylıq Atqarıw Komitetiniń baslıǵınıń ornbasarı bolıp isledi. 1929-jılı bolǵan qazaqstan oraylıq atqarıw komitetiniń jetinshi shaqırıǵınıń májlisinde Oraylıq shólkemlestiriw komitetiniń baslıǵı bolıp saylandı. Ol óziniń “Qaraqalpaqlar Qazaqstannıń on jılıǵına” degen miynetine

ádebiyat hám mádeniyat tarawındaǵı eń dáslepki jetiskenliklerdi propagandalawdı basshılıqqa alǵan.

Qaraqalpaqstannıń mádeniyat hám ádebiyat tarawındaǵı belgili wákilleri bolǵan N. Dáwqaraev, A. Begimov, Q. Ayımbetov, I.T.Saǵıytov sıyaqlı ilimpaz jazıwshılar Qazaqstannıń orta hám joqarı oqıw orınlarında tálím aldı. Ásirese N.Dáwqaraev Alma-ata bilimlendiriw institutın pitkergennen keyin (1931-32-jıllar) qazaq jasların tárbiyalawda óziniń eń dáslepki aqılın, jigerin, bilimin jumsap jankúyerlik etken. Qostanay ped texnikumın da, keyin Qazaq pedagogikalq inistutında ustazlıq etken kisilerdiń biri. Ol qaraqalpaq ádebiyatın rawajlandırıwda, onı janrlıq jaqtan bayıtıwda kóp nárseni qazaq jazıwshılarınan úyrendi. Onıń dáslepki gúrińleri qazaq baspa sózlerinde jariqqa shıqtı.

Qazaqstan jazıwshılarınıń shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdarıw da usı dawirleden baslandı. Bul tarawda J.Aymurzaev, M.Dárimbaevtiń miynetleri kózge túsedi. Olar 1938-jılı qaraqalpaq tilinde “Jambıldıń qosıqları” degen at penen óz aldına awdarma toplam shıǵardı. Sonday-aq qaraqalpaq shayırları Jambılǵa arnap bir qansha qosıqlar jazdı. Bul qosıqlar «Jeńis hawazı» toplamınıń 1-2-sanlarınıń 23-24, 27-28-betlerinde daǵazalanǵan. Sábit Muxanov bolsa 1927-jıldı-aq «Qaraqalpaq» degen qosıq jazǵan edi. Usı jıllardı dramaturgiya tarawında da óz-ara baylanısw múmkinshilikleri keń qulash jaydı. 1933-jılı 17-mayda Qarabay Ermanovtiń «Qaraqalpaq qızı» draması tuwralı maqala «Sotsialistlik Qazaqstan» gazetasında járiyalandı. Bul pyesa 1929-1932-jıllarda qazaq tamashagóylerine kórsetilgen. Qazaq jazıwshılarınan Muxtar Áwezovtiń «Eńlik-kebek», «Birjan-Sara», «Báybishe-toqal», «Songı tayanısh» (1925-jıl), Beyimbet Maylinniń «Taltańbaydıń tártibi», «Sálle», Q. Beysovtiń «Závre» (1935) pyesaları qaraqalpaq saxnasına qoyılǵan.

Qazaq hám qaraqalpaq ádebiy baylanısında 1977-jılı oktyabr ayında Qazaqstannıń Qızılorda oblastında ótkerilgen Qaraqalpaqstannıń mádeniyat kúnleri úlken waqıya boldı. Qaraqalpaqstan mádeniyatınıń Qızılorda oblastındaǵı

kúnlerine arnalıp «Erki Qaraqalpaqstanı» gazetasınıń oktyabr sanlarında (1977-jılı) Iranbek Orazbaevtiń «Qara qarshı», Marqa Isaevtiń «Qaraqum», A.Toqmaǵambetov tuwralı «Asqar aga menen ushırasqanda» degen suwretlemesi de orın alǵan. Al gazetanıń 10-okt`yabr sanı tolıǵı menen Qaraqalpaqstan mádeniyatınıń Qızılorda oblastındaǵı kúnlerine baǵıshlanǵan.

Qaraqalpaqstan mádeniyatınıń Qızılorda oblastındaǵı ótken kúnleri tuwralı maqalanı Sh.Usnatdinov «Doslıq bálent lapız benen jırlandı» degen at penen gazetanıń 19-oktyabr sanında járiyaladı. Usı sanda Berdaq atındaǵı mámleketlik filormoniyasınıń «Ayqulash» hám «Qırıq qız» ansamblleriniń kollektivleri Qızılorda oblastınıń miynetkeshlerine kórsetken xızmetleri ushın Qazaqstan Joqarǵı Keńesiniń húrmet gramotası menen sıylıqlaw haqqındaǵı ukazı daǵazalanǵan.

“Sovetskaya Karakalpakiya” gazetası da 10-oktyabr sanında Qazaqstannıń Qızıl Orda oblastındaǵı ádebiyat hám mádeniyat kúnlerin keń sáwlelendirgen. Gazetanıń 4-oktyabrdegi sanında Qızılorda oblastınıń Sırdár`ya rayonınan E. Gurevichtiń “Aydaralı” sovxozındaǵı “Amangeldi” atındaǵı mekteptiń kórkem haweskerleri tuwralı jazǵan “Qosıq muǵállimi” degen maqalası Qaraqalpaqstan mádeniyatınıń Qızılorda oblastındaǵı kúnleri degen rubrika astında jariyalanǵan. 1977-jılǵı “Ámiwdarya” jurnalınıń 9-sanlı Qaraqalpaqstan mádeniyatınıń Qızılorda oblastınıń mádeniyatı kúnlerine “Saǵamız Oktyabr – baxıt bulaǵı” degen rubrika menen kóplegen shayı, jazıwshılardıń qosıq, gúrrińlerin jariyalanǵan. Bul rubrika I. Yusupovtiń “Qazaqstan” atlı qosıǵı menen baslanadı. Zulfiyanıń «Kókshetaw», Sırbay Máwlenovtiń «Assalam bawırım», T.Jumamuratovtiń «Qaraqalpaq sálemi», J.Aymurzaevtiń «Ashılıp tur altın tańniń esigi», Abdulla Tájibaevtiń «Tuwılǵan qalam», Xojabek Seytovtiń «Doslıq ayasında» degen watanımızdıń xalıqlarınıń doslıq tuwısqanlıǵın sóz etetuǵın qosıqlar da usı qatardar orın alǵan.

Jurnal «Sóz-Qızılordalı doslarımızǵa» degen at penen Asqar Toqmaganbetovtıń «Toy aldındaǵı tolǵaw», Áskerbek Raxımbekovtıń «Inime», «Qasqırlar qashtı», Ánes Narımbetovtıń «Ustaz», Li Nenniń «Jer iyesi», «Tańlaw», Elena Lebedovaniń «Pochta qutısı» qosıqlarına, Sayd Bayazovtıń «Qumqarlınıń qızları», Jaqsılıq Bekxojaevtıń «Sandalkól» gúrrińlerine, novellalarına orın bergen.

Qaraqalpaq hám qazaq arasındaǵı ádebiy hám mádeniy baylanıslar eki xalıqtıń doslıǵın hám tuwısqanlıǵın bekkemlewde úlken áhmiyetke iye.

«Qaraqalpaq-qazaq ádebiy baylanısları uzaq dáwirden baslap házirgi kúнге shekem eki xalıqtıń wakilleriniń úziliksiz qarım-qatnası menen de kórinedi. Qazaqtıń ataqlı ilimpazı Shoxan Waliyxanov qaraqalpaq xalıq tvochestvosına joqarı baha berip, qaraqalpaqlardı eń jaqsı shayırlar hám qosıqshılar»-degen edi. Sonday-aq Muxtar Áwezovta óziniń miynetlerinde Berdaqqa hám «Qırıq qız» dástanında joqarı baha bergenligi málim. 1954-jıldıń 15-26-dekabrinde Moskvada bolıp ótken jazıwshılarınıń II syezdinde M. Áwezov, M.Antakolskiy M.Rıslskiy menen islegen «Tuwısqan xalıqları ádebiyatlarınıń kórkem awdarmaları» degen bayantında «Qırıq qız» dástanına, onıń A.Tarkovskiye islegen-awdarmasına syezd tribunasında turıp jaqsı baha bergen edi.

Qazaq shayırları Xamid Ergalıev hám Sırbay Máwlenovlar tárepinen qazaqshaǵa awdarılǵan «Qırıq qız» dástanı 1959-jılı Alma-atadaǵı «Jazıwshı» baspası tárepinen óz aldına kitap bolıp basıldı.

1961-jılı Alma-atadaǵı «Jazıwshı» baspasında qazaq tilinde «Qaraqalpaq jırları» atlı kitap basılıp shıqtı. Onda Berdaqtıń Kunxojanıń, Ayapbergenniń, Sadıqtıń, Jolmurzaniń, Asanniń, Izbasardıń, Nawrızdıń, Mirzaǵaliydiń, Ámettiń, Ibrayımnıń, Babashtıń, Qarmıstıń, Xojabektiń, Tilewbergenniń, Bayniyazdıń t.b. shıǵarmaları bar. Qaraqalpaq shayırlarınıń shıǵarmaların qazaq tiline awdarǵanlar J.Moldaǵaliev, J.Sızdıqov, S.Máwlenov, S.Seytovlar. Awdarmanıń sapası da saylanıp alınǵan. Shıǵarmalar da kewilge qonımlı ekenin aytıw kerek.

Hár sapar qazaq-qaraqalpaq ádebiy baylanısına ser salǵanda tuwısqan qazaq xalqınıń ádebiyat wákilleriniń qaraqalpaq xalqına, onıń ádebiyatına úlken húrmet penen qaraytuǵınıńı guwası bolasań, keń xalıqtıń doslıǵınıń nıǵaya beriwine tilekleslik bildireseń.

1973-jılı Alma-atadaǵı «Jazıwshı» baspası tárepinen Berdaq shıǵarmalarınıń óz aldına qazaq tilinde «Ámiwdár`ya áwenderi» degen at penen basılıp shıǵıwı qazaq-qaraqalpaq ádebiy baylanısındaǵı úlken waqıya bolıw menen birge qazaq oqıwshıların Berdaq shıǵarmaları menen tanıstırıwda úlken rol` oynadı.

Bul toplamga Berdaqtıń «Xalıq ushın», «Jaqsıraq», «Zamanda» qosıqları, onıń tvorchestvosınıń eń úlken shıńı «Aqmaq patsha» dástanı tolıǵı menen kirgen. Joqardaǵı atı atlaǵan Berdaq shıǵarmaların qazaqshaǵa awdargan qazaq shayırdı Abdikerim Axmetov toplamǵa kiris sóz jazıp, Berdaq tvorchestvosı menen qazaq oqıwshıların tanıstırǵan filologiya ilimleriniń doktorı Aziza Nurmuxanova «Ámudárya áwenderi» atlı Berdaq shıǵarmalarınıń awdarması qaraqalpaqsha tıp nusqaǵa jaqın awdarılǵanlıǵı, awdarmashınıń qaraqalpaq tilin joqarı biletuǵınlıǵı kórinipturadı. Álbette sonıń menen birge awdarmada qazaq tiliniń spetsifikalıq ózgesheliklerine baylanıslı awdarmashınıń erkin ketken jerderi de ushırasadı. Degen menen awdarmada ayta qalarlıq kemshilik gezlespiydi.

Ábdikerim Axmetov tarepinen awdarılǵan Berdaq shıǵarmaları ideyalıq hám kórkemlik jaqtan shayırdı dóretpeleriniń tıp nusqaların durıs beriwde úlken qızıǵıwshılıq tuwdıradı hám awdarmashınıń sheberlik penen kúsh jumısaǵanın dálilleydi.

Berdaq shıǵarmalarınıń tanlamalı úlgileriniń óz aldına kitap bolıp qazaq tiline basılıw faktınıń ózi qazaq xalqınıń qaraqalpaq xalqına, onıń úlken perzentini Berdaqqa ayrıqsha húrmetin kórsetipturadı.

1979-jılı Qazaqstanınıń «Jazıwshı» baspası qazaq tilinde «Qaraqalpaq poeziyasınıń antologiyasın» basıp shıǵardı. Bul qaraqalpaq qazaq ádebiy

baylanısındaǵı eń úlken waqıyalardıń biri boldı. Antologiyanı qurastırǵan hám alǵı sózin jazǵan Ábdikerim Axmetov.

Bul antologiyaǵa Jiyennen baslap Seydabulla Pirjanovqa shekem 40 tan aslam qaraqalpaq shayırlarınıń úlqiler berilgen. Jiyenniń “Posqan el” shıǵarmasınan úzindi, Kúnxojanıń “Qamis”, “Oraqshılar”, “Nege kerek”, “Ne boldım”, “Jigirma beste”, Ájiniyazdıń “Ellerim bardı”, “Bozataw”, “Dúysen qandekli”, “Kerek”, “Súygen yarım bar”, “Bilmedim”, “Jaqsı”, “Ala qus”, “Xabarın sorayın dildarnıń kimniń”, “Boladı”, Berdaqtıń “Bolǵan emes”, “Kerek”, “Jaz keler me”, “Qashan rahatlanadursan”, “Xalıq ushın”, “Jaqsıraq”, “Zamanda”, “Balıǵın teńiz bermedi” hám “Aqmaq patsha” dástanınan úzindi awdarılıp basılǵan. Jiyen, Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq shıǵarmaların qazaqshaǵa Jappar Ómirbekov, Qanapiya Dáribaev, Sadu Mashaqov, Qabdikerim Idrısov, Ibragim Isaev, Ábdikerim Axmetov, Abdiraxman Asılbekovlar awdardı.

Burınǵı awqam dáwirindegi qaraqalpaq shayırlarınan Ayapbergen Musaevtıń “Qaraqalpaqta”, “Kún qayda”, “Bola basladı”, S. Majitovtıń “Erkinlik tańı”, “Qaraqalpaq”, Abbaz Dabilovtıń “Bahar”, “Komuniz tuwralı oy”, “Námart jigit nege dárkár”, “Kórip keldim” qosıqları antologiyaǵa qazaqshaǵa awdarılıp, júdá orınlı kirgizilgen.

Qazaq hám qaraqalpaq ádebiy baylanısında, ásirese qazaq shayırları menen áke-úke bolıp qatnasıwda, sonday-aq tek Qazaqstanda jol-jónekey bolıp qoymastan, al Qazaqstan haqqında joqarı ideyalı, kórkemligi kúshli shıǵarmalar dóretip, eki xalıqtıń tuwısqanlıǵın, doslıǵın jırlaǵan Sadıq Nurımbetovtıń, Ibrayım Yusupovtıń, Tilewbergen Jumamuratovtıń, Jolmurza Aymuraevtıń, Xojabek Seytovtıń, Ğalım Seytnazarovtıń hám t.b. shayırlardıń shıǵarmalarınıń bul toplamnan orın alıwı, ásirese olardıń doslıq haqqındaǵı qosıqlarınıń kirgiziliwi bul tuwısqanlıq, jaqınlıq antologiyasına ayrıqsha jarasıp tur. Qazaqshaǵa S.Seytovtıń awdarǵan Sadıq Nurımbetovtıń “Shapanım”, “Qazaqstan aqındarı, xosh keldiń”,

“Barıp qaytqanman”, Juban Moldaǵaliev, Nurxan Janaev tárepinen awdarılǵan Jolmurza Aymurzaevtıń “Janım qurban, tuwǵan qazaq eline”, “Sabit aǵayǵa”, “Almatıda kórgen tús”, “Kóktóbede”, “Qazaq qızına”, Saǵıńalıy Seytovtıń hám Jeńis Qashqınovtıń awdarǵan Tilewbergen Jumamuratovtıń “Almatındı keldim alıp”, “Almatı aspanında”, “Salem”, “Qazaq dosıma”, “Tek torǵay jırlaydı”, Erlan Bagiev awdarǵan Xojabek Seytovtıń “Shimkent gúli”, S. Setxazin tárepinen awdarılǵan Ğ.Seytnazarovtıń “Qazaqstanım”, á sirese qazaq hám qaraqalpaq xalıqlarınıń doslıǵın, tuwısqanlıǵın tereń hám kórkem súwretleytuǵın I.Yusupovtıń “Men Abaydı jatqa bilgen xalıqpan”, “Kókshe taǵ”, “Sulıw eken Almatınıń qızdarı”, “Almatıdaǵı áńgime” - degen Saǵıy Jiyenbaev hám Búrkit Isqaqovtıń qazaqshaǵa awdarǵan qosıqları awdarmalardıń sıpatı boyınsha da, qaraqalpaq shayırları tárepinen Qazaqstan temasın sheberlik penen meńgeriw boyınsha da, sonday-aq eki tuwısqan xalıqtıń ádebiy baylanısındaǵı teńi-tayı joq eń jaqsı ádebiy shıǵarmalar bolıp esaplanadı.

Sonday-aq antologiyaǵa A. Begimovtıń, Á.Shamuratovtıń, N.Japaqovtıń, B. Qayıpnazarovtıń, J. Seytnazarovtıń, Q. Dosanovtıń, Ó. Xojaniyazovtıń, X. Turımbetovtıń, T. Mátmuratovtıń, K. Raxmanovtıń hám t.b. qaraqalpaq shayırlarınıń shıǵarmalarınıń qazaqshaǵa awdarılıp, antologiyaǵa kirgiziliwi qazaq oqıwshıların qaraqalpaq poeziyası menen keńirek tanıstırıwda úlken waqıya bolıp qalatuǵınlıǵı sózsiz.

Antologiyada hárbir qaraqalpaq shayırnıń ómiri hám tvorchestvosı jóninde qısqasha spravkanıń beriliwi de ayrıqsha orınlı bolǵan. ádette antologiyaǵa qazaqshaǵa awdarılıp kirgen shıǵarmalardıń barlıǵı túweli menen sapası jaǵınan birdey dew qıyın. Degen menen awdarılıw faktınıń ózi úlken razılıq sezimin tuwdıradı.

Qazaqstan jazıwshıları, Qazaqstan kitap baspası “Jazıwshı” á sirese antologiyanı qurastırǵan hám alǵı sóz jazǵan qazaq shayırı Ábdikerim Axmetov

bul júda ayrıqsha xızmeti menen qaraqalpaq – qazaq ádebiy baylanısında oǵada úlken hám umıılmas estelik dóretti, eki xalıqtıń tuwısqanlıq hám doslıq qatnasıǵınıń bunnan bılayda nıǵaya beriwine úlken úles qostı.

Qaraqalpaq jerinde ómir súrgen qazaqlar menen aralas otırǵan qaraqalpaq, ózbek, túrkmen xalıqları dóretiwshileriniń shayırshılıq, jıraw-baqıshılıq, qıssaqanlıq dástúrlerin jatsınbay, olardıń shıǵarmaların repertuarına kirgizip, kórnekli dóretpelerden paydalanıwı atalǵan xalıqlardıń túbi bir, tegi ortaқ ekenin taǵı eske saladı. Qaraqalpaqstandaǵı belgili qazaq shayır hám jırawları Qarasay Qalı ulı, Lepes Amanturılı ulı, Jaqsılıq Tólepov, Tileumaǵanbet Amanjолоv, hám basqa da dóretiwshilerdiń ómir jolı, repertuarı, olardıń avtorlıq dóretpeleri haqqındaǵı maǵlıwmatlardı bilemiz.

Qazaq ádebiyatınıń bay murasın jergilikli qazaq shayır-jırawları talay qısıwmetlerin kórip, talay joǵaltıwlarǵa ushırasa da, xalıqtıń san mın ásirlik bay folklorı menen klassikalıq ádebiyatınıń bay úlgilerin yad sandıǵında qásterlep umıtpay saqlap, aǵızbay-tamızbay sol gózzal qálpinde buzbay alıp keldi. Bul dúnya ózleriniń de, xalıqınıń ruwxıy kúshi edi. Sonlıqtan da olar jańa milliy folklor, yamasa jańa milliy ádebiyat dóretemen dep waqıt máselesinde de, dóretiwshilik miynet máselesinde de onsha uzaq waqıttı kútken joq. Olardıń birinshi gezektegi wazıypası usı bar baylıqtı joǵaltıp almay, taza qálpinde yad sandıǵında saqlaw, onı xalıq arasına taratıw, xalıqtıń ruwxıy azıǵı qılıw, bayıtıw hám bunnan arı rawajlandırıw edi.

Jańa milliy ortalıq, qonısqa kósh penen birge kelgen bunday talant iyeleri joqarıdaǵı wazıypanı óz xalqınıń patriotı hám úlken sóz sheberi sıpatında záberdeslik penen inabatlı atqardı. Bul wazıypanı atqarıwda olar óz xalqınıń bay folklorı menen ádebiyatın dóretiwshi aqın-jırawlar miyrasxorı sıpatında maydanǵa kelip, olardıń kóp jıllıq kórkem-estetikalıq dástúrlerinen, atqarıwshılıq hám dóretiwshilik uqıp hám huqıqınan puxta paydalandı.

Qaraqalpaq aymaǵı qazaq folklorı menen qazaq ádebiyatı, óziniń payda bolıw hám qalıplesiwiniń dáslepki dáwirlerinde pútkilley usı dástúr kórinisi sıpatında kelip shıqtı desek, asıra aytqan bolmaymız. Bul bolsa óz gezeginde usı aymaq ádebiyatınıń milliy tamırların bekkemlewshi, milliy ózinsheligin támiyinlewshi hám keltirip shıǵarıwshı tiykarǵı kórkem-estetikalıq faktorlardan esaplanadı. Joqarıda aytqanımızday, XIX ásirdiń ekinshi yarımı menen XX ásirdiń bası qaraqalpaq aymaǵı qazaqları tariyxtıń eń bir awırmanlı, asa ullı wazıypalardı sheshiwi tiyis eń juwapkerli qıyın da, quramalı da gezeńleri boldı. Eń baslı qıyınshılıq, olar bul dáwirde qaraqalpaq aymaǵına, ayırım jerlerde awıl-awıl, yamasa ruw-ruw bir qáwim bolıp oqshaw ornalasıp, tolıq otırıqlasıp, tirishiligin saqlap qalıwı ushın materiallıq tiykar tawıp, xojalıqların tiklep alǵanı menen, endigi jaǵı qalay boladı, óz tilimizdi óz úrip-ádet, dástúr-saltımızdı, milliy qádriyatlarımızdı, mádeniy miyraslarımızdı saqlap qalıp, onı bunnan bılay rawajlandıra alamız ba, yaki bul aymaqtıń tiykarǵı iyeleri bolǵan qaraqalpaqlarǵa qosılıp, milletimizdi joǵaltıp almaymız ba degen máseleler edi, yaǵnıy bul dáwirdegi qaraqalpaq aymaǵı qazaq etnotoparına ózligin saqlap qalıw kún tártibindegi eń baslı mashqala boldı.

Bunıń jaqsılıqqa jorıwtuǵın unamlı juwapların bárinen burın sol dáwir qaraqalpaq aymaǵı qazaqlarınıń etnotoparınıń húkimdar basshıları, ruw biyleri menen aldınǵı qatar wákilleri bolǵan, xalıqtıń kórer kózi hám sóyler sózi esaplanatuǵın jırshı, jırawları menen aqın-jırawları biletuǵın da edi. Sol ushın da olar úlken úmit hám isenim menen xalıqtı bul aymaqqa baslap keldi. Sebebi, bul aymaq-olardıń názerinde xalıqtı júz bergen siyasiy-ruwxıy hám tábiyiy apatshılıqtan waqtınsha saqlap qalatuǵın baspana máskanı emes, al onıń ózligi, ruwhiyatın, mánáwiyatın, milliy ózinsheligin de aman saqlap qalatuǵın hám bunnan bılay rawajlandırıwǵa keń múmkinshilik alatuǵın qolaylı milliy mádeniy ortalıq ekenligin túsindi. Bul ushın tolıq tariyxıy tiykarlar bar boldı.

Bizinshe de, bul pikirlerde ob`ektiv haqıyqatlıq bar. Haqıyqatında da, XIX ásirdeń ekinshi yarımı menen XX ásir basında Qaraqalpaq aymaǵında qazaq etnotoparınıń xalıq sıpatında milliyliǵın, ózliǵın saqlap qalıwına hám rawajlandırıwına múmkin bolǵan qolaylı sotsial-ekonomikalıq, mádeniy, mánáwiy-ruwxıy ob`ektiv sharayattlar hám millet aralıq geogenetikalıq milliy etnoortalıq bar hám qalıplesken edi.

Qaraqalpaq aymaǵındaǵı qazaq folklorı menen ádebiyatı, anıǵıraǵı usı aymaқтаǵı jıraw-aqınlar miyrası birinshi gezekte milliy mádeniyattaǵı miyrasxorlıq dástúrińinń jemisi sıpatında kelip shıqtı. Bunıń sebebi – bul miyras (qaraqalpaq aymaǵı qazaq jıraw-aqınlar miyrası) bir tutas milliy qazaq folklorı menen ádebiyatınıń ajıralmas bir bólegi hám ózinshe bir túri bolǵanlıqtan, XIX hám XX ásirdeń birinshi yarımındaǵı bir tutas qazaq folklorı menen ádebiyatı ózine deyingi bul ádebiyat túrlerinen qanday aqın-jırawlar dóretiwshiligin miyras etip qabil alǵan bolsa, bunday miyrashlıq dástúri usı dáwirdegi qaraqalpaq aymaǵı qazaq folklorı menen ádebiyatında da óziniń kórkem kórinisin taptı.

Sonlıqtan da qaraqalpaq aymaǵı aqın-jırawları, bul milliy-ruwxıy estetikalıq dúnyanıń nızamlı miyrasları esaplanıp qoymastan, onıń janlı atqarıwshıları, taratıwshıları hám huqıqıy qayta dóretiwshileri de boldı. Olar bul bay miyrası atqarıw, taratıw hám qayta dóretiw arqalı ózleriniń jekke dóretiwshilik ónerlerine de úlken tiykarlar saldı.

II BAP. JEKE QATNAS BAYLANISLARDIŃ TÚRLERI

2.1. Abay hám qaraqalpaq ádebiyatı

Qazaq, qaraqalpaq ádebiyatları baylanısın izertlew waqtında ullı Abay dóretiwshiligi qaraqalpaq ádebiyatında ayrıqsha kózge taslandı. Onıń baslı sebepleriniń biri qazaq-qaraqalpaq xalqınıń ómir súwriw ortasınıń bir-birine

jaqınlığı bolsa, ekinshiden, Abay dóretiwshiliginiń awızeki ádebiyatqa jaqınlığı boldı. Xalıq awızeki ádebiyatındaǵı oylar, negizi xalıq naqlımaqallarında sawlelenedi. Haqıyqatında da didaktikaǵa qurılǵan sheshenlik sózler, terme-tolǵawlar kush quwat quralı bolǵan. Eger usı pikirge tiykarlansaq, ullı Berdaq penen ullı Abaydın kórkem ádebiyatqa qosqan úlesi-xalıqtın dana oy-sózlerine jámlengen. Sonlıqtan qaraqalpaq sóz zergerleri Abaydın dóretiwshiligin ulıǵlap, ózlerine úlgi sıpatında qabıl etti.

Qaraqalpaqtın ullı sóz sheberleriniń biri, belgili jazıwshı Jolmurza Aymurzaev ádebiyatqa kelgen jılları Abaydın dóretiwshiligin úyrenip, paydalanǵan. Ol Berdaqın shákirti bolıwı menen birge, ózin Abaydın da shákirti dep esaplaydı. Jolmurza Aymurzaev Abay dóretiwshiligine sırtlay eliklewshi emes, Abaydın ishki jan dúnyasın shın júrekten qabıl etedi. Abaydın 1890-jılları jazılǵan “Bay seyildi”, “Em taba almay” qosıqlarına oqıp elikleydi. Abay tómendegishe jazadı:

Jóndi jónsiz,
Sóz teńewsiz,
Bas penen ayaq bir qısap,
Urıssa orıs,
Elge bolıs,
Úyren úrgen iytke usap,
Ózi ulıqqa,
Qadir joqqa, Qaramay óz xalqına,
Sóz qayırmay,
Jóndi ayırmay,
Jurtqa shabar talpına.

Abay qosıqları aabaab uyqasına qurılğan. J.Aymurzaev “Saldıq zavod” qosıǵın jazıwda Abaydıń usı qosıq uyqasın óziniń shıǵarmasında sáwlelendirgen. Mısalı:

Kúshti qosıp,
Jedellesip,
Qolǵa aldıq jumıstı,
Jeńdi túrip,
Tayın turıp,
Moldan saldıq qurlıstı,
Qalıp alıp,
Gerbish quyıp,
Ashtıq istiń ggresin,
Pátlendirip,
Ullı istiń,
Saldıq zavod irgesin.

Shayır “Saldıq zavod” qosıǵında Abaydıń uyqas úlgisin qabıllaw menen birge, buwın, buwnaq ólshemlerine de itibar qaratqan. Buwın sanların sanap kórseńiz, 4,7, buwınlarǵa qurılğan. Sonday-aq sózlerge júk salıwıda saykes, Bunıń sırı nede?

Túrkiy tilles shayırlardıń sóz ónerindegi bir mektebi sózge kóp máni sıyǵızar xalıqtıń naqıl-maqalları ekenligi bayqaladı.¹ Máselen, Berdaq penen Abay birin-biri bilmese de, tanımasa da, olardı tansıtırǵan, bawırlastırǵan, ádebiyattıń marjanları, didaktikalıq shıǵarmaları boldı. Máselen Berdaqta:

Ájel jetip ólsem bul kúnde ózim,
Keynimde qalarlar táriyp bop sózim,
Kórdi birneshsheni tirimde kózim,

¹ Абай және қарақалпақ әдебиеті – Алматы, Рауан, 1995. 24-бет

Parıqn bilgen xızmet eter el ushın.

Abayda:

Kóp adam dúnyada boy aldırǵan,
Boy aldırıp, ayaǵın kóp shaldırǵan,
Óldi dewge sıyama, oyanińshı,
Ólmeytuǵın artına sóz qaldırǵan.

Eki shayırdá sóz óneri qúdretili ekenin tereń biledi. Xalıq maqalında: “Ónerli jigit órde ozar, ónersiz jigit jer soǵar”, “Óner aldı-qızıl til”, “Til qılıshtan ótkir”, “Az sóz-altın” deydi. Ónerdi ulıǵlaǵan shayırlar sóz ónerine eki tárepten kelgeni menen, bir oydı ortaqlasqan.

Abay sóz óneri barlıq ónerdiń abzalı dep tanıp kópegen qosıqlar arnaǵan. “Men jazbayman qosıqtı ólmek ushın”, “Ólse óles tábiyat, adam ólmes”, “Qosıq-sóz patshası, sóz sarası”, “Jigitler oyın arzan kúlki qımbat”, “Birewdiń kisisi ólse, qaralı ol” h.t.b.

Qaraqalpaq shayırları da ónerge eń tańlawlı shıǵarmalar jazadı. Máselen M.Dáribaev:

Shayır ólse sózi qala izinde,
Hasıl sózi, jaqsı isi ólmeydi,
Shayır ólse janı qalar sózinde,
Is penen sóz ólimge bas iymeydi.

I.Yusupov “Pushkin”, “Shayır”, “Ájiniyazdıń monologı”, “Tashkentli shayır doslarıma”, “Qálemles doslarıma”, “Ayt sen Ájiniyazdıń qosıqlarınan” t.b.qosıqların jazadı.Ol sońǵı qosıǵında bılay jazadı:

Men onı tıńlasam qalmaq taqatı,
Kewlimde bir ǵoshshaq búlbúl sayraǵan,
Men onı tıńlasam tuwǵan elatım,
Jer jánneti bolıp kóriner maǵan,

Juldızlardı jerge úńiltpek bolsań,
Jaman shayırlardı túńitpek bolsań,
Eger men ólgende tiriltpek bolsań,
Ayt sen Ájiniyazdıń qosıqlarınan.

Kórnekli shayır I.Yusupov qosıqlarına ullı Abay menen Berdaqtıń, xalqıtıń danalıq sózleri qanat bolǵanı sózsiz. Onıń “Jaman shayırlardı túńiltpek bolsań” degeninde Abay shıǵarmaları qaraqalpaq ádebiyatında jaman shayırlardıń kelmewie sebep boladı degen oy jatır.

Qaraqalpaqstan hám Ózbekstan xalıq shayırı Sadıq Nurımbetov “Aǵayın” qosıǵında:

Bir gezde Dibaev sıylap Berdaqtı,
Shoqanıńda biziń eldi maqtaptı,
Esitseń sol qaraqalpaqtı,
Shın doslıqtı sıylap keldik aǵayın,
Kóz júgirtsek túp babańnan negiz bar,
Serik bolıp enshi alsaq negiz bar,
Kánin qushıo paydalanǵan teńiz bar,
Ámiw jaqtan sırlap keldik aǵayın,
Qatım-qarıs xalıqlarıń aralas,
Araldaǵı balıqlarıń aralas,
Jazıwdaǵı háripleriń aralas,
Ayırmań az, bayqap keldi aǵayın.-deydi.

Qazaq-qaraqalpaq, qaraqapaq-qazaq doslıǵı, Shoqannan, Kedirden, Berdaqtan basqa bir qansha azamatlardan baslanadı. Olardıń ómir baylıǵı da, ruwxıy baylıǵı da, jazıw háriplerin deyin aralas xalıq, qanı da, janı da jaqın.

Biz xalıqpız burınnan-aq irgeles,
Házil dástúrleriń uqsas birgeles,

Alataw tóbesi, Qarataw ústi,
Abaydıń hawazı, Berdaqtıń sestia
Bir-birinen qashıq bolǵan emes-ti,
Degen. Ol Qazaqstan jazıwshılarınıń 4-syezdinde taǵı da:
Sorasqanda túbimiz bir aǵayın,
Kóriskende túrimiz bir aǵayın,
Sóyleskende tiliniz bir aǵayın.
dep edi.

Qaraqalpaq shayırları qazaq xalqınıń shayırı Abayǵa bir qatar qosıqlar arnap jazǵan Abay arqalı qazzaq xalqına deggen húrmetin jetkizgen. Abay qosıqlarınıń kórkemligin qaraqalpaq kórkem sózlerinde jırlaǵan shayırlardıń biri S.Nurımbetov “Abay esteligine” qosıq arnaydı. Onda:

Esitkendeı boldım shalaǵn kúyińdi,
Tatyannıń qosıǵı esime túyildi,
Abayım dep janım sonsha súyindi,
Júregimenne orın alǵan estelik,

Qaraqalpaqlı mende seniń bir balań,
Awladlarıń toularıńda jırlǵan,
Saǵan trtıw bolsın bir túp lalam,
Tuwısqanlar qásterlegen estelik¹

degen. “Abayım dep janım sonsha súyindi”, “Qaraqalpaqlı mende seniń bir balań ”,- dep tuwısqan xalıqtıń ardaqlı shayırıń kewillenip sóylewi qaraqalpaq xalqınıń oy-pikiri menen xabıllawımız orınlı,

¹ Nurımbetov S. Tuwısqanlıq jırları. Dúrkim. “Ámiwdarıya” jurnalı, 1961 №1.

Qazaq-qaraqalpaq tuwısqanlıǵı menen bawırmanlıǵı Ózbekstan, Qaraqalpaqstan Respublikası Berdaq atındaǵı sıylıqtıń laureatı J.Aymurzaevtıń “Abay sózi ómirge altın bulaq” qosıǵı dıqqatqa ılayıq.

Tún jarıp talwas etip shıqqanımda,
Aspanda aydı kórsem, Abay dedim,
Qosıq aytsam jasımda, shaqqanımda,
Qosıǵım xalqım ushın aytıp keldim....
Abaydıń hár bir sóz, hár óleńi,
Ómirdiń tawsılmastay jan azıǵı,
Júyrekten jol óndirer, jorǵa óner,
Mısalı tórt máwsimniń jılı jazı,
Ómirdeń atlaǵanda bosaǵasın,
Kózime kún nurınday boldı Abay,
Abay ashtı óleńniń bir saǵasın,
Abaydı oqıp men búgin boldım “Babay”,
Jar salıp jer júzine maqtanaman,
Abay qosıq aytıp atlanaman,
Men birimen qazaqtıń ul-qızniń.

Shayır “Abaydı tıńlaytuǵın qulaq bolıp, tıńlatım tuwısqanǵa barsha janǵa”-dep Abay shıǵarmasın tuwǵan eline suwretlep beredi.

Ózbekstan, Qaraqalpaqstan xalıq shayırı, Berdaq atındaǵı sıylıqtıń laureatı shayır T.Jumamuratov- “Qazaqstan jerinde” degen qosıǵında “Abay eskertkishine” qosıq arnaydı. Ol usı qosıǵında Abaydı:

Kóriner túsım, ońımda Abay,
Muxtardıń ullı tomında Abay,
Qay jaqqa barsam aldımnan shıǵıp,
Gezleser júrgen jolımda Abay.

Jaybaġan júrek jalında Abay,
Ámiwdi gezsem qolımda Abay,
Negizgi ornı almatı eken,
Minekiy, biyik ornında Abay¹

Deydi. Usınday bahalawġa Abaydıń qaraqalpaq xalqına húrmetli shayır ekenligin kórsetedi. T.Jumamuratovtıń bunnan basqada xalıqlar doslıġı máselesin sóz etiwshi “Qazaq dostıma”, “Qaraqalpaq sálemi”, “Bul ne degen keń jáhán”, “Qaraġandı”, “Temir tawda”, “Abay eskertkishine”, “Sabit tuwralı”, “Muxtarġa”, “Asqarġa”, “Almatınıń aspanında”, “Doslıq jáhán sardarı” h.t.b qosıqların atap ótken orınlı.

Ózbekstan, Qaraqalpaqstan xalıq shayırı, Qaraqalpaqstan Respublikalıq Berdaq atındaġı sıylıqtıń laureatı I.Yusupov “Men abaydı yadqa bilgen xalıqpan” qosıġında Abay haqqında pútkil qaraqalpaq xalqı atınan sóyleydi. Qaraqalpaq aymaġınan shıġıp, atı Orta Aziya hám Qazaqstan kólemine tanılġan bul qosıġı Abaydıń 125 jıllıġına arnap oqılġan. Qosıqtıń qúdreti sonshellı, Abaydıń xalqı qalay qádirlep bahalaytuġının kórsetedi.

Shıńıs tawda shıqqan Abay jırları,
Kóp jańğırtqan qaraqalpaq qırların,
Berdaġımnıń qosıġına qosılıp,
Qulaġıma birge shertken sırların,
Jırlasqanda jırıńa dım qanıqpan,
Men Abaydı jatqa bigen xalıqpan.

degen qatarları Abaydıń qaraqalpaq xalqına qanday qádirli ekenligin dálillew talap etpiydi.

Sen Abaydıń birer sózin umıtsań,

¹ Жумамуратов Т. «Абай ескерткишине», Эмиўдэрья журналы, 1963, №12

Men aytayın, kel de menen sorap al,
dep Abay sózin túsinbeytuǵın bazi bir insanlarǵa, miyıǵınan kúlip turǵanday, qosıq qatarları janlı súwretlenedi.

Óleń sózge ózim bıraq alıqpan,

Men Abaydı yadqa bilgen xalıqpan,

Me Abaydı aǵa tutqan xalıqpan.-degen qatarları shayırdıń Abay arqalı Berdaqqa, Berdaq arqalı Abayǵa, Abay menen Berdaq arqalı qazaq-qaraqalpaq xalqına degen azamtlıq perzentligin kórsetedi. Sonıń menen birge “Ótirikti ıras etip aytpaǵan, namahramdı hasla joldas tutpaǵan” (Ájiniyaz) xalqı atınan “Men Abaydı yadqa bilgen xalıqpan, Men Abaydı aǵa tutqan xalıqpan” degen sózleri shayırdıń xalqınıń sózi.

Qaraqalpaq ádebiyatında qaraqalpaq Abaytanıwı qanat jayıp ózip gúllenip keledi.

2.2 N.Dawqaraev hám M.Awezov

Nájim Dawqaraevtıń doktorlıq jumısı pitip, dodalaw waqtı da jetti. Bul kúndi onıń menen birge bizlerde shıdamsızlıq penen kútiwdemiz. Institut direktorı ataqlı tariyxshı-arxeolog S.P.Tolostov, Sovet shıǵısı sektorınıń baslıǵı E.I.Bertels ekewide ol dáwirde Stalinli sıylıtıń laureatı. Bıraq Nájim aǵanıń aytıwı boyınsha ol kisiniń temasına qarsı adamlar sol jerde de barshılıq qusaydı. Jumıstıń kólemi kóp. Biz Marat ekewimiz onı mashınkadan keyin tekserip bergenbiz, saat 12de dodalaw baslanıwı tiyis, negedur kóp adamlar jıynalsa da, Nájim aǵa tınıshsızlana berdi. Sektordıń májlisine K.Zeliniskiy, A.Sherif, I.Sultanov, N.A.Baskakov, B.Zaxoder, A.Abdaev sıyaqlı belgili alımlar qatnaspaqta. Esabın tawıp, Nájim aǵa Marat ekewimizge: “Sizler dalada esiktiń awızında turıńlar, Muxtar Omarxanovish keliwi kerek. Kelse tez ishke alıp kiriń” dedi.¹

Qar japaqlap quyıp tur. Burın ushıraspaǵan adamdı tanıwda qıyın, bıraq súwretin kórgenbiz. Yarım saattay waqıttan soń Muan da jetti aw... ekewimiz

¹ Дәўқараев Н.

jabırlasıp, qolınan alıp, paltosınıń qaǵıp súrtip atırmız. Bizlerdiń sóylegenimizge, túrimizge qaradı da mańlayı jırta qarıs Muxan “Sizler Nájimniń balalarıńız” dedi.

-awa

-Al, ne bolıp atır? Leksiyadan shıǵıp kiyatırǵanım, - dedi ol. 50-jılları Alma-Atada M.Áwezovqa qarsı shabıwıl kúsheyip, ol kisiniń Moskvaǵa kelip bas súǵalap júrgenligin, MGU de professor ekenligin Nájim aǵa talay aytqan edi. Geyde bizlerdi jayına qaldıradı da, “Men Muqtarǵa baraman” dep otıratuǵını yadımızda. Soǵan qaraǵanda qatnasları jaqsı bolıwı sózsiz. Bular burınnan Alma-Atadan tanıs bolıp Muxanǵa qarsı shabıwıl Alma-Atada bolıp atırǵanda, Nókiste de Nájim aǵaǵa qarsı kompanıya jańa baslanıp atırǵan waqıtlar edi.

Muxtar Áwezovtıń kelip kórgenin kórip, Nájim aǵanıń júzin quwanış jayladı, al kishpyil, kóp sóylemeytuǵın E.E.Bertels májlisti basqarıp otırıwına qaramastan ornınan ushıp turıp, Muxanǵa qarsı bardı da, qolınan uslap, óziniń janına otırǵızdı. Qulaǵına sıbırlap, birnárselerdi ayıp atırǵanın ańladıq, bir-eki adamnankeyin Muxtar Omarxanovichke sóz berildi.

Tıńlap otırıp, meniń bayqaǵanım: pikir ekige bólindi, birewler temanı maqul kórmedi, oǵada keń ádebiyattıń barlıq dáwirleri alınǵan, tariyx aralasıp etken, degendey mǵay bildirip, usı pikir ústemlew kórindi. Bizdi qorqınıshqa salǵan da usı pikir. Esheyinde Nájim aǵa menen pikirles I.Sultanov A.Sherifler de bunı biykarlay almadı. Protokoldı jazıp otırǵan sektordiń sekretarı Aysulıw Balitovada bizlerge ish tarqanday bolıp, “ayhal jaqsı emes” degendey túr bildirdi.

Muxtar Áwezovtıń sóylegenı meniń birinshi tińlawım edi. Rushshaǵa jetik bilimdan Muxan óylegen sayın ashılısa beredi eken. Tema bir jaqta qaldı da, arab, parsı, ulıwma shıǵıs mádeniyatı haqqında uzaq sózge kirisip ketti. Aynaldırıp ákelip, Orta Aziya xalıqlarınıń ótkendegisi, házirgisine kelip bir toqtadı. “Nájim Dawqaraevqa usı temanı birewde eń aldı menen maqullaǵannıń biri men ózim” dep kópshilikke qaradı. Hámme tıp-tınısh.

Házirgi Orta Aziyalı türk xalıqlarınıń mádeniyatında, tariyxında óz ornı bar bul – qaraqalpaqlar. Onıń ádebiyatı bılay tursın, grajdanlıq tariyxı da ele jazılǵan joq. Al, bul xalıqtıń ádebiyatı, folklorı óz aldına úlken bir dúnya. Usı ádebiyattıń, bay folklordıń tariyxı da tártike túsip izertlenbegen. oktyabrden keyin sotcialistlik mádeniyat rawajlandı, jańa ádebiyat payda boldı. Házirgi waqıtta qaraqalpaq folklorı, revolyuciyaǵa shekemgi hám ádebiyat tariyxı óz izertlewshısın kútip otırǵanlın biz jaqsı bilemiz. Bunı kim islewi kerek? Muxan bir maydan kópshilikke qarap, únsiz turdı. Hámme samsaz. Tariyxı jazılmaǵan xalıqtıń ádebiyatın izertlew ushın ol adamnı tariyxshı bolmawǵa haqı joq. Jumıstıń mayda-shúyde kemshiligin men avtorǵa burın eskertkenmen, másele bunda ǵana emes, al onıń ulıwma baǵdarında. Biz shamamız kelse, bas ayaǵın jıyıp, bárin bir tárepke túsirip alsaq... bul ádebiyattı sırttan barıp heshkim izertlep bermes. nájim Dawqaraev júrek etip alǵan bul jumısson neshe-neshe ilimiy jumıslarǵa objekt bolıwı dawsız. Nájim Dawqaraevtıń miynetiniń ahimiyeti sonda kórinedi, ol kelejaq izertlewshilerge usıǵan shekem tártipke, sisteaǵa túspeksh xalqınıń ádebiyatın “Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri” degen at penen usınıp otır. men burıńǵı shıǵıp sóylegen kópshiliktiń ne aytqanlıǵın konkret bilmesem de, jańaǵı eki joldastıń sózine qarap bayqayman: temanıń aktuallıǵına gúmanlanıw barday... menińshe, bular ilimiy aytısqa tiykar bola almaydı dep bir toqtadı.

Hár jerden maqullaǵanday ǵawırlı payda boldı. Hámmeniń dıqqatı Muxtar Áwezovta.

-revolyuciyaǵa shekemgi qaraqalpaq shayırlarınıń kóp saalı shıǵarmaları qatıqulaq adamlardıń awzınan jıynap alınǵan, olardıń saqlanıwı folklordıń ózinsheligin adqa túsiredi. Bulardı jıynawda, avtorlıǵın anıqlaw da jeńil-jelpi jumıs emes. Qaraqalpaq shayırları óz shıǵarmaların jazıp ta, awızeki aytıp ta, namaǵa túsirip te saqlap hám tartıp kelgen. Onıń bir ózinshelligi usına, Ájiniyaz, Kúnxoja, Berdaq shıǵarmaları qazaq arasında da keń tarqalǵan...

Muxtar Áwezov kósilip sóylep tur... Nájim ağa jazıp otır. Juwmağında “men gúmanlanbastan bul jumıstı doktorlıq dissertaciyağa turarlıq dep esaplayman. Kemshilikleri, talaslı orınları, bolsa ilimy sovetke qaldırayıq, qalğanın sol sheshsin” dep E.E.Bertelske qaradı. Sol waqıtta dáslep qarsı bolğanlardıń belgilileri Zaxorder hám Avdaevlar biriniń izinen biri: “Eger de Muxtar Omarxanovich sıyaqlı alım usılayınsha qaraydı eken, bizler onıń pikirine qosılmaymız” – dedi.

Nájim ağa kóp sóylemedi. “Sózindi birew sóylese, tiliń qıshıp barama” degendey ol kisi hámmege óz minnetdarshılığın bildirdi. E.E.Bertels juwmaqlap, kópshiliktiń maqullaw sózin, jumıstıń ilimiy sovetke jiberiletuğının xabarladı... Endigi tağdiriń ne bolar eken degendeystol ústinde Nájim ağanıń mıń betten aslam qol jazbası gána qaldı... Nájim ağanıń qolı tiymey atıtğanın kórip, bizler K.Zelinskiy menen Muxtar Áwezovtıń metroğa shekem uzatıp saldıq. Artına qarap turıp: “Aytıs degen bola beredi, Nájimge aytıń, qıynalmasın” degen sózi yadımda qaldı.

XX ásiridiń birinshi yarımındağı qaraqalpaq xalqınıń belgili ilimpazı, mámleketlik hám jámiyetlik gáyratkeri, jazıwshısı bolğan adam. N.Dáwqaraev 1930-1940-jıllarda qaraqalpaq ádebiyat tanıw iliminiń tiykarın salıwshılardıń biri, jáne de milliy ádebiyattıń hár tárepleme rawajlanıwında hám milliy ádebiyat bolıp qalıplesiwinde belgili ornı bar insan.

Ol 1905-jılı Qońırat begligindegi belgili qurğın shańaraqta dúnyağa keledi. Jasınan awıllıq mektepte oqığan, xalıq mádeniy mülkine qızıqqan. Adamlardıń úylerindegi xalıq kitapları, ásirese, Ferdowsiydiń «Shaxnama» dástanı ondağı jır bolğan tariyxıy waqıyalarğa kóp qızıǵatuğın bolğan. Óz úyindegi Qorazbek qıssaxanlar mektebinde qaraqalpaqshağa awdarılğan «Payǵambarlar qıssası» arab, parsı xalıq ertekleri hám dástanları, Nizamiy Genjawiydiń shıǵarmaları, Jámiy,

Nawayı, Maqtumqulı dóretpeleri, Ájiniyaz, Berdaq shayırlardıń lirikaları onıń jas waqıtlarındaǵı eń qızıǵıp oqıytuǵın shıǵarmalarınan bolǵan.

Ásirese, qaraqalpaq xalıq ertekleri, xalıq qosıqları, xalıq dástanları jas Nájimniń eń súyip tıńlaytuǵın mádeniy ruwxıy múlki bolǵan. Al, Qońırat qalası da qaraqalpaq xalqınıń Turan topıraǵındaǵı bes qalanıń biri bolıp atanǵan, ol áyyem zamanlardan tariyxıy siyasiy, mádeniy waqıyalarǵa bay orınlardıń biri bolǵan jer. Ásirese, bul jer Túrktan jádidlik háreketlerinen ruwxlanǵan XX ásirdeń basında Túrktan jádidleriniń geyparaları usı Qońırat qalasına kelip jańa mektep shólkemlestirgen. Máselen, 1914-1919-jılları Sufızada Qońıratqa muǵallım bolıp islegen. Onıń ústine, Qońırat Túrktan general gubernatorlıǵındaǵı Ámiwdárya bólimine tikkeley qaraǵanlıqtan sol jıllardaǵı áskeriy garnizonlardaǵı háweskerler dógerekleri, áskeriy teatr truppaları bul jerge kelip, jiyi-jiyi kontsertler qoyıp ketip turǵan. Onıń ústine, Qońırat begligi ózine ılayıq qaraqalpaqlarǵa tariyxıy, siyasiy, jámiyetlik jaqtan da tásirli mákan, ol tarixıy waqıyalarǵa, ádebiy mádeniy máselelerge de kóp ásirlerden berli bay da jer. Sol sebepli Nájim Dáwqaraevtiń jasaǵan ortalıǵında jas waqıtlarınan-aq oǵan hár tárepleme progressivlik jaqtan tásir jasaytuǵın qaraqalpaqlardaǵı tariyxıy mákanlardan biri bolǵanlıǵı sózsiz.

N.Dáwqaraev óz milletiniń tariyxın, úrip-ádetin, psixologiyasın, ádebiyatın, milliy mádeniyatın óz zamanlaslarınan kem bilmegen adam. N.Dáwqaraevtiń ózi ol, meyli, Qońırat qalasında bolsın, bolmasa qalaǵa jaqın awıllarda bolsın, toy mereler bolıp onda jıraw, baqsı aytilatuǵın bolsa, oǵan jetkenshe asıǵatuǵın edim dep eske túsiredi.

1917-18-jılları N.Dáwqaraevtiń watanın da Qızıl imperiya basıp aldı. Elde úlken ózgerisler payda boldı. Xalıq dástúrlerine qarsı jańa dúzilgen sovet húkimeti kóp ilájlar isledi. Ásirese, eski intelegentsiyanı quwdalawı N.Dáwqaraevti kóp oylandırǵan waqıyalardan boldı. Sebebi, shıǵısı boyınsha ol da jańa húkimettiń

jaqsı kórmeytuǵın adamı ekenligin túsindi. Biraq, ol qanday zaman, qanday jaǵdaylar bolsa da, ózi ushın, eli, xalqı ushın jaqsı ómirlerdi qarastırıw kerek degen túsinike keldi. Oǵan Alliyar Dosnazarovtıń, Qasım Áwezovtıń hám solarǵa usaǵan óz zamanlaslarınıń ómirleri ájayıp úlgi boldı.

Ol sovet mektebine kirip oqıdı. 1924-jılı Qazaqstanǵa ketip Orenburg qalasına barıp oqıwǵa kiredi. Soń Alma-Ata qalasına barıp oqıwǵa túsedi. 1930-jılı qazaq xalıq bilimlendiriw institutın pitkerip shıqqannan soń N.Dáwqaraevtı Qostanaydaǵı pedagogikalıq texnikumǵa muǵallım qılıp jiberedi. 1934-jılı N.Dáwqaraev Qaraqalpaqstanǵa shaqırtıladı. Sebebi, ol sol 1930-jıllardaǵı sawatlı adamlardıń biri boldı. Onıń Qaraqalpaqstanǵa keliwi milliy ádebiyat hám mádeniyat ushın úlken jeńis bolǵanlıǵı sózsiz. Sebebi, ol keliw menen qaraqalpaq ádebiyatın shólkemlestiriw, sistemalasıtırıw hám izertlew máselelerine ol óz ómirin baǵıshladı. 1930-jıldıń ózinde ol baslawısh klasslar ushın «Álipbe», tolıq emes orta mektepler ushın qaraqalpaq tili sabaqlıqların, jáne de qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha baǵdarlamalar hám oqıwlıqlar jazdı.

Qaraqalpaqstanda 1930-jılları usınday pedagogikalıq sistemanı jónlew máseleleri menen ol qızǵan bánt boladı. Sonıń menen qatar, ol mámleketlik hám jámiyetlik jumıslardı da isleydi. Qaraqalpaqstan Ministrliǵı qasındaǵı ádebiyat hám kórkem óner bólimin basqaradı. Qaraqalpaq mámleketlik teatrdıń direktori, Qaraqalpaqstan jazıwshılar shólkeminiń predsdateli lawazımlarında isleydi. Qaraqalpaqstan kompleksli ilim izertlew institutınıń direktori lawazımında ol turaqlı isleydi. Jáne de qaraqalpaq mámleketlik institutında qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınan sabaq beredi.

1930-40-jıllarda N.Dáwqaraev Qaraqalpaqstandı ilimli industriyallı elge aylandırıw ushın ayrıqsha xızmet etti. Solardan eń baslısı Qaraqalpaq jigit qızların Tashkenttegi, Alma-Atadaǵı, Moskva hám Leningrad qalalarındaǵı hár qıylı oqıw

orınlarına barıp oqıwǵa múmkinshilikler jaratıp beredi. Bul jıllarda Qaraqalpaqstandaǵı jas ilimpazlardı ózbek, qazaq, orıs ilimpazları menen baylanıstıradı. Elde júdá kóp joqarı qániygeli kadrlar tárbiyalawǵa 1940-50-jılları ol óz ómirin baǵıshladı. Ózi de 1946-jılı filologiya ilimleriniń kandidatu, 1951-jılı filologiya ilimleriniń doktorı bolıw dárejesine jetisti.

Al, ol qanday iste, qanday lawazımda islese de, jazıwshılıq onıń máńgi joldası bolıp qaldı. Sebebi, milliy qaraqalpaq ádebiyatın hár tárepleme rawajlandırıw, óz xalqın basqa xalıqlar dárejesine jetkeriw onıń baslı maqseti boldı. N.Dáwqaraevtıń dáslepki shıǵarmaları 1929-jıllarda baspa sózde kóringen. Sol 1929-jılı «Kóp kúnlerdiń biri» degen onıń gúrrińi Alma-Atada «Jańa mektep» dep atalatuǵın jurnalda basılıp shıǵadı. Sol jılı «Keshegi bir kúnlerde» atlı qosıǵında xalıqtıń sadalıǵı, kún kóristiń qıyınshılıǵı, belgili úyi, jeri, suwı joqlıǵı sebepli kóp adamlardıń qorlanıwların jazǵan edi.

Máselen,

Ómir emes ómirdey,

Ómiri qara kómirdey,

Azıwlılar jaylaǵan,

Ol bir kúnler kúnbedi.

Tek qarańǵı tún edi,-dep jazadı.

Xalqınıń tariyxıy táǵdiyirleri onıń dóretiwshiliginiń baslı maqseti boldı. Jáne de kórkem ádebiyattı qalay jazıw kerek ekenligin de ol basqalarǵa kórsetken edi.

1934-jılı «Kim bilmeydi Ayshanı», «Ótkellerden ótkende» jazıwshı N.Japaqov, M.Dáribaevler menen birgelikte xat janrındaǵı qosıq penen jazılǵan

«Súwenli kanalında» shıǵarmaları bul jıllardaǵı júdá dıqqatqa ılayıq shıǵarmalardan boldı. N.Dáwqaraevta sawatlılıqtan bolsa da, talantlılıqtan bolsa da xalıq ómirleriniń haqıyqatlıqların durıs jazıp kórsetiw sheberlikleri basım. Bul arqalı ol kórkem ádebiyatta qaraqalpaq ádebiyatındaǵı jańa qálem terbetip kiyatırǵan jazıwshı shayırlarǵa úlken úlgi kórsetken jazıwshı dárejesine kóterildi.

N.Dáwqaraev «Kim bilmeydi Ayshanı» degen shıǵarmasında Ayshanıń qorlıqlı ómirlerin kórgen jazıwshı onı ayaydı.

Máselen ol:

Jetim qalıp anadan,

Ashlıq penen sandalıp,

Úyme-úyge tentirep,

Jılap júrgen kúnlerde

Kimler kórdi Ayshanıw!

Erte turıp, kesh jatıp,

Kirin juwar baylardıń,

Keli, kepshik, digirman,

Joldas bolǵan kúnlerde,

Kimler kórdi Ayshanı,-dep jazadı.

Jazıwshı Ayshanıń balalar úyine alıńanlıǵın, onıń oqıǵanın, tárbiyalanǵanlıǵın kórip quwanadı. Adam bolǵannan soń qanday bolsa da onıń ómirleriniń jaqsılanǵanlıǵına ol quwanadı. Bunda avtor tárepinen sovet húkimetin

maqtaw joq. Qosıqta Ayshağa bolğan el, xalıq ğamxorlıǵın kórsetedi. El, el bolıp elligin etkenligin aytadı. Jetim jesirge bolğan ğamxorlıqqa ol quwanış sezimlerin bildiredi.

Endi ol adam bolıp:

Kópshiliktin ayshası,

Jańa turmıs aynası,

Birew emes, bul kúnde,

Millionnan asqan toparın,

Kim bilmeydi Ayshanı,-dep kórsetedi.

N.Dáwqaraev óz dáwir, dáwir siyasatın túsingen adam boldı. Sonlıqtan da ol Ayshanın turmısı jaqsılanıwın, bolmasa Súwenli jap kanalı qazılıp, shólistanlıq gúlistanlıqqa aylanıp atırǵanlıǵın qızıl imperiyanın jaqsılıǵınan demeydi. Al, bul tabıslardı keltirip atırǵan xalıqlardıń miyrim shápááti, eldin kúshi, eldin awız birligi, qúdireti dep bildiredi. Bul orınlarda jazıwshıda Túrktan jádidleriniń baslı ideyaları kúshli sezilip turadı. Sebebi, Túrktan jádidleriniń bul jıllardaǵı baslı uranı sen miyirim shápáátlilikti kisiden izleme, onı óz xalqınıń dástúrlerinen izle. Saǵan sırttan kelip hesh kim qaharmanlıq qılmaydı. Sol ushın sen eń áweli óz xalqınıń qaharmanlıqların kór, sebebi, xalqın hámme nársege uqıplı. Bul xalıqtı sonın ushın progresslerge qaray jeteley bil, jol kórset, degen uranlar menen jasaǵan edi. Turmısqa qarasań, haqıyqattan da, óz jerindegi Súwenli yamasa Qızketken kanalın partiya sovet belsendileri kelip qazbaydı. Xalıq ózleri sanalı ráwishte birlesip óz elin abad etiwge jámlengenliginiń guwası dep tanıydı.

Ótken totalitarlıq jámiyette jasasa da, xalıqlar birligin óz eli, xalqınıń baxtı ushın kanallar qazıp, elin, jerin, xalqın gúllendiriw ushın umtılıp atırǵanlıqlarına shayır shın kewilden quwanadı.

Máselen: *Kózim salıp tariyxıńa qarasam,*

Tolıp atır ashılmaǵan sırlarıń,

Qara túnler qayǵı menen ashılmay,

Suw ornına qan bop aqqan Qız ketken,-dep jazadı.

N.Dáwqaraev ózi «jazıwshılıq isime 1933-jıldan baslap shıntlap kiristim. Usı jılları «Partizanlar» degen roman, «Agronom» degen povest jazıp júrmem. Bıyl ekewin de jazıp pitiremen» dep jazadı eske túsiriwlerinde (N.Dáwqaraev, 8 tom, 18-bet).

Ol 1952-jılı «Bozataw» degen romanımdı pitirdim dep te ayttı («Ámiwdárya» jurnalı, 1999-jıl, N4).

N.Dáwqaraev 1930-jılları kóp ǵana ocherklik, gúrrińlik shıǵarmalar jazdı. Mısalı, «Toyǵa barganda» ocherki, «Baqıtlı miynet», «Baǵman», «Internatta», «Batırlıq», «Orınlangan tilek», «Ólimdi pisent etpewshiler» gúrrińlerin dóretti.

N.Dáwqaraev «Toyǵa barganda» ocherkinde Qızketken kanalınıń saǵasında xalıq ushın islengen qurılıslardı kórip bul xalqımnıń qaharmanlıq miyneti dep maqtanısh etedi. Al, «Biybixan» gúrrińinde miynet adamlarınıń kelbetin, olardıń hámme jerdegi sanalı miynetlerin, «Baǵman» gúrrińinde tábiyat sırların iyelegen baǵman isleri, «Ólimdi pesent etpewshiler» gúrrińinde ekinshi jer júzlik urıs jılları urıs dalalarınan alıp jazılǵan ájayıp jawıngerlik waqıyalar gáp boladı. Avtordıń bul

shıǵarmaları 30-40-jıllarda qaraqalpaq ádebiyatında proza janrınıń qalıplesiwinde belgili dárejede ornı bar shıǵarmalar bolǵanlıǵı sózsiz.

N.Dáwqaraev óz zamanında dramalıq shıǵarmalar jazıwǵa da belsene kirirken jazıwshı. Onnan qalǵan miyraslarda xalıq dástanı «Alpamıs» dástanınıń tiykarında ol «Alpamıs» pesasın, puxaralıq urıs jılları temasınan «Ráwshan» pesasın, ekinshi jáhan urısı waqıyalarınan alıp «Rabochiylar júregi» atlı da pesalıq shıǵarmalar dóretti.

Avtordıń «Alpamıs» atlı dramalıq shıǵarması biziń respublikamızdıń teatr saxnalarında kóp jıllar qoyıldı. 1940-50-jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyatındaǵı eń tabıslı shıqqan saxnalıq shıǵarmalardan da boldı. Pesa jaqsı bolǵanlıǵı sebepli óz waqıtlarında orıs hám ózbek xalıqları tillerine de awdarıldı. Qullası, N.Dáwqaraev qaraqalpaq ádebiyatına 1930-jıllarda kelgen áwladlardıń eń talantlı wákillerinen boldı. Ol ádebiyattıń hámme janrlarında tabıslı qálem terbetti. Ásirese, 30-40-jıllarda ádebiyatta kritika janrınıń payda bolıwında hám qalıplesiwinde ásirese, onıń ulıwma ádebiyat tanıw iliminde de ayrıqsha roli boldı. 1930-40-jıllardıń ishinde-aq milliy qaraqalpaq folklorı, klassikalıq ádebiyatı hám bul dáwir ishindegi sovet ádebiyatı tariyxın dúzip, dáslepki sistemasın bergen ádebiyat tanıw ilimindegi dáslepki ilimpazlardan biri biri boldı.

2.3.Q.Ayımbetov hám qazaq jazıwshıları

Usı zamanda kitap qolımızǵa túrli jollar menen kelip túsedı. Ángimemizge arqaw bolıp otırǵan miynet qolıma Túrkiystanda shólkemlestirilgen "Túrkiy tilles xalıqlar kitapxanası" arqalı kelip tústi. Onda bir túrkiyden tarqalǵan 22 túrkiy

millet-ulislari tillerinde 20000 mınnan aslam álwan tilli kitaplar tarqalǵan. Kitap "Xalıq danalıǵı" (Nókis, Qaraqalpaqstan, 1988) dep ataladı. Dóretiwshisi-Q. Ayımbetov! XVIII ásirge deyin irgesi ajıralmay jawǵa qatar shawıp, dawdı birge sheship, birge jasaǵan, "Túrkistan muxtariyatın ıdıratıw ushın jasalǵan 1925-jılǵı shegara belgilewge baylanıslı" avtonomiya"atalıp, 1929-jılǵa shekem Qazaqstan SSR nıń quramında bolǵan bawırlas qaraqalpaq eliniń ayıwlı oqımislısı SSSR dáwirinen baslap "Ala tor", "Sharq yulduzi", "Qazan utlari", "Aǵidel", "Ámiwdarya", "Altaydıń sholmoni" sıyaqlı bawırlas xalqlar basilimin jazdırıp alıp, qarap otiratuǵın maǵan Q. Ayımbetov ismi erteden tanis. "Ámiwdarya" jurnaliniń turaqlı avtorı, táǵdirles eldiń abıroylı alimi Tatardıń Saǵdiyi, bashqurttıń Jálil Qiyiqbası, ózbektiń Abdulla Avloniyi, qırǵızdıń Iyshangali Aralbayevi, qazaqtıń Qudaybergen Juvanovi sıyaqlı dáslepki buwin ziyalilariniń biri ati atalǵan qanatlas ziyalılar kibi keregine bola jurnalist, qájetine bola aǵartıwshi, izleniwine bola tilshi hám ádebiyatshi alim bolǵan insan. Tashkentte shólkemlestirilgen "Túrkistan muxtariyatında" qazaq, qırǵız bólimi bolǵan. Demek, túrkiy xalıqların idiratiw maqsetinde jasalǵan shegara belgilewge (1925-jil) shekem avtonomiyalar bólmagan. Túrkiy milletler qay jerde de birge júrgen. Reti kelgende eske túsedı, bawırlas qırǵız eliniń iri tulǵalariniń biri, SSSR mámleketlik siyılıǵiniń laureati Túgelbay Sidiqbekov arnawlı barıp joliqqanimızda, "Biz jigirmalanshi jillari, hátte otizinshe jillari qazaq, qırǵız dep jatpay, birimizdin kitabimizdi birimiz arab álipbesi arqalı erkin oqiy beretin edik. O'z basım Muxtar Awezov, Sabir Muxanovtiń dańqlı shıǵarmaların erkin oqıp, tanisip, ádebiyatqa qushtarlanıp edim" - dep sir aqtarǵanı bar. Ol as bolsa bashqurttıń Axmet-Zaki Validi tuwisqanimiz óziniń 1917-jili Qazanda "Qisqasha tórek-tatar tariyxi" atalatin kitabın kitabın ózbek tilshileri "Eski ózbek tili" atap júrgen "shaǵataysha" yáki eski turkiy tiline jaqınlata jazǵan. Atap ótilgen shegara belgilewge deyin qaraqalpaq

agayin qazaq arasında bir boladı da. Tashkentte ashılǵan dáslepki aǵartıw instituti "Qazaq-qırǵız iz instituti" ataladı. Qazaq, qırǵız, qaraqalpaq balalari Tashkentte, Máskewde birge oqıyadı. Tashkentte 1920-jili óz jolin baslaǵan, "Qazaq" gazetasiniń ruwxıy miyrasxori - "Aq jol" dáslep qazaq jáne qırǵız tilinde jariq kórmek niyetine bolǵan. Máskewde I. V. Stalin atındaǵı "Kúnshıǵıs miynetkeshleri kommunistlik Universitetinde" atalǵan qazaq, qırǵız, qaraqalpaq jáne ózbek, tatar, bashqurt balalari da oqıyadı. Lekin, olarǵa ózge pánler menen birge til sabaǵınan tek qazaq tili júrgiziledi. Qazaq tilinen sabaqti Maǵjan Jumabay ulı oqıyadı. Maǵjan Jumabay ulı ári V. YA. Bryusov ashqan "O'ner institutında" oqıyadı. B. Genjebay ulı, O'. Turmanjan ulı, J. Aristanov - sol KUTV pitkeriwshileri. Olar usı oqıw ornında Shińǵıs Aytmatovtiń ákesi Tórequl Aytmatov penen birge oqıyadı. Bisenbey Genjebay ulı menen Tórequl Aytmatovtin qazaq kinosındaǵı Qarabay menen Sarıbay siyaqlı birimizden ul, birimizden qız tuwılsa, quda bolayıq, al ekewimizden de ul tuwılsa, ekewimizde ularımızǵa qaǵan Shıńǵıstın atın qoyayıq dep sertlesetuǵın jillari.

Álbette, Máskewge qolı jetken talapker barıp oqıyadı. Máskewge barar aldında Tashkentte arnawlı kurs shólkemlestirilip sinaq qabıllanatuǵın bolǵan. Es jiyip etek jaba kele aǵartıw ortalıǵınıń biri Almatı boladı. Qırǵız qaraqalpaq balalari Almatıǵa kelip oqıyadı. Almatı da oqıp júrip perzent súygen. N. Dawqaraev ulınıń atın Sabit qoyadı. Jigirmalanshi jillari Almatıda bilim alıp qanaat qomlaǵan qaraqalpaq oqımislilarınıń biri biz sóz etpekshi bolıp otırǵan Q. Ayimbetov. Ol negizinen folklorist qaraqalpaq folklori janrınıń jugın dáslepki ajratqan, olarǵa aniqlama berip, ilimiy tiykarlaǵan alim. Salt-dástúr jirlari dástanlar, erteler, naqıl-maqallar, tariyxiy jirlar, jirawlar, baqsılar táǵdiri onıń názerinen shette qalmaǵan. Jigirmalanshi, otızınshi, hátte qırqınshi eliwinshi jillar qaraqalpaqstan da jirawlar qatari buzılmay aman otırǵan shaǵı. Q. Ayimbetov solardı kózi menen korgen,

joliqqan awzınan ne bir tamasha jirlardı jazıp alıp, ilimiy aylanısqa salǵan. Onıń miynetleriniń Erpolat jiraw jirlaǵan "Edige" dástan I, O'giz jiraw jirlaǵan "Alpamis" dástan I, Esemurat jirlaǵan "Qoblan" dástani, Qurbanbay jiraw jirlaǵan repertuarlar haqqında bolıp keletuǵın sebebi de usınnan. Bawırlas eldiń folklorist alimiń miynetinde ózge ellerdiń alimleriniń miynetleri menen salıstırǵanda jańasha kóz-qaraslar, olar tuwralı pikirler, milliy folklorlıq sán-álwan ózgeshelikler kóp gezlesedi. Jan súysindirer jańalıqtı jaksı oy-pikirlerdi erkin gezlestiriwge boladı alim miynetinen. Usı bir ǵana kitaptı qazaq izertlewshileri miynetleri menen salıstıra oqıǵan kisi mol oljaǵa belsherinen batari haq ǵap. Albette, ol ilim isi. Ilim talap azamatlar temasına qaray salıstırıwlar júrgizse, "háy bárekella! " der edik. Ol óz aldına angime enshisi, biz bul saparı Q. Ayimbetov siyaqlı qaraqalpaqtıń aǵa buwın ziyalısın jańa qirinan ashıp jańa qirin angime etkeli otirmiz. Ol Q. Ayimbetovtıń memuarist sipatındaǵı miynetini.

Q. Ayimbetov "O'tken kúnlerden elesler" dep atalǵan estelik kitabın jazıptı. Memuarlıq shıǵarması etnografiyalıq ózgeshelikler Salt-dástúr sipatlamalarına tolı memuar bolǵan soń avtordıń óz ómir bayanı izi menen bayanlanıp basınan keshirgen waqıya soǵan bola syujet ózegi menen órilip otirari túsiniledi. "Qaraqalpaq awillari", "Qudalıq", "Salt-dástúr irimlari", "Shimbay qalasında", "Túrli kásip adamlari" Kásipsiz adamlar ", " Alaǵat zaman", "Jańa mektep bodagasında", "Tórtkól esteliklerinen", "Mádeniyat maydanında ilim-bilim jolında" "Oqiwǵa barganda" siyaqlı bólimlerden turadı alim memuri. Kórip otirǵanimizday jeke adamnıń tulǵanıń ómiri ózeg. Qazaq memuari tariyxı meen tábiyatın "Aristar men aǵıstar" dep atalatuǵın arnawlı kitap jazǵan basım Q. Ayimbetovtıń "O'tken kúnlerden elesler" dep atalatuǵın estelik kitabınan kóp maǵlıwmat, qizıqlıq derekler, kútilmegen waqıyalar, etimografiyalıq uqsas sipatlar tawıp oqıp, kewlim toldı, toǵandı. Albette onıń barın avtorlıq bahalaw izine túsip

alip qayta aytıp shıǵıw maqset emes. Biziń názer awdarmaqshi bolıp otırǵanımız - memuardıń qazaq tariyxına, qazaq tariyxıy tulǵalarına qatnaslı tárepleri.

Memuardıń 11-bólimi "Almatıǵa oqıwǵa barǵanda" dep ataladı. Ol "Almatıda professor Aspandiyarov M. Awezov akademik Tarle Sáken Seyfullinnin " Eki dúnya" "Meniń awilim" dep atalatuǵın bólimlerden turadı. Bárıde Almatıda otken jıllardan sir shertedi. Kelesi ilimpazlardıń keliwi ilimiy ekspeditsiyalar dep atalatuǵın 8-bóliminde Nazir Torequlov dep atalatuǵın taǵı bir portret júr. Bul bólimlerdin qay qaysisi da qazaq tariyxı ushin áhmiyeti bar derekler 1. Olardıń qaharmanlari qazaqtıń dáslepki buwin ziyalilari.

Professor Aspandiyarov 1930-jili iyun aynan iyul ayına deyin Almati qalasında oqıp tárbiya aldım. "Oqıw baslanarda institut direktori professor Sh. Aspandiyarov qazaqstan tariyxınan rus tilinde lekciya oqıp basladı. Biraq men hám Qazaqstanniń uzaq túpkirinen kelgenler ushin rus tilinde oqılǵan lekciya túsiniksizlew boldı. Sol jili partiya menen húkimettiń jerlestiriw degen qararı boldı. Bul qarar Qazaqstanda qazaqılandiriw dep ataldı. Bul qarardıń mánisi keńse jumislari jergilikli tilde júrgiziledi degeni edi. Usı qararga muwapiq Sh. Aspandiyarov oziniń milleti qazaq bolǵanı menen qazaq tilinde lekciya oqıp kórgen jok eken. Ol geypararus sózin aytıwǵa qatti qıynaladı. Eki tildi aralastirip lekciya oqıydı. Professordıń birinshi lekciyasi tamam bolǵannan keyin studentler" qazaq degen sóz qaydan shıqqan!?" dep soraw berip edi, professor:" bul sorawǵa házir juwap bermeymen" - dedi. Biz bul sorawga ne ushin juwap bermegenine soń túsindik. Tariyx sabaǵınıń tiykarǵı maselesi xalıqtıń atınıń qaydan qalay shıqqanın biliw emes eken qanday da bir xalıqtıń atınıń qaydan kelip shıqqanı haqqında tariyxta toliq juwap jok eken" - deydi Q. Ayimbetov.

Muxtar Awezov. Dramaturgiya boyınsha M. Awezov sabaq berdi. Ol kisi óziniń drama jazǵandaǵı tájiriybesin óziniń qazaqlarda eń birinshi jazılıp Qizil orda qalasında saxnaǵa qoyılǵan "Enlik-kebek" atlı piesasınıń jaziliwin tariyxın

sóylep berdi. Studentlerdiń ishinen aktivleri tabildi. Jasaqbaev degen student bir sapari ortaǵa shıǵıp: - "Enlik-kebek" piasasiniń ideyasi duris emes dep turip aldi.

M. Awezov oǵan sóz qaytarǵan jok. Jasaqbaev "M. Awezovtiń piasasina qarsi piasa jazdim,oni úyine barip oqip berdim. Ol piasań duris jazilipti dep aytti dep bizlerge sóylep berip júrdi. Muxtar aǵay institutti pitkererde bizler menen birge suwretke túsiwdi iltimas etti. Memuardiń bir beri usilay sóyleydi.

"M. Awezov penen eń sońǵı ushirasiwim 1958-jili boldi. Men bul jili oniń 60 jasqa shiqqan toyina Qaraqalpaqstan jaziwshilari atinan Almati ga bardim. Qazaqtiń Abay atındaǵı teatrında saltanatlı jiynalisında sóz sóylep adresat tapsirip, Muxtar aǵaydiń ústine sarpay shapan japtim. Onnan keyin Muxtar aǵay menen ushirasiwǵa tuwra kelmedi. O'kinish aralas ángimesin Qalli usilay tamamlaydi. Shin iqlasina qarańız!

Sáken Seyfullin. Bizler oqıǵan qazaq institutında "Qazaq batirlar jirinan" sabaq berdi. Ol dáwirde qazaq awız ádebiyatiniń programmasi arawli oqiw kitaplari basılmaǵan edi. Saken Seyfullin Abiw Bakir Dibaev bastirip shıǵarǵan "Alpamis", "Er Tarǵın", "Qiz jipek", "Qoblan" dástanlarin alip kelip, stolǵa úyip qoyip ańgimege kirisip ketetuǵın edi. Saken aǵa qolina jiltir gúmisten naǵıs salınǵan iymek tayaq alip, basina naǵıslı gilem taqiya kiyip júretuǵın edi. Jiynalislar da dem alis waqitlari tayaǵın qolina uslap tayanip turadi. Oniń dógeresine jaslar toplanadi. Saken Aǵa ozinin ómirinen qizikli waqiyalar sóylep beredi. Ol ásirese jas sóyleskenin studentlerdiń ishek-silesi qatip kúlisip toparlasip tińlap turatuǵın edik. Men bir sózdiń arasında oǵan qaraqalpaq háweskerleri dógeresine 1928-jillari oniń "Qizil suńqarlar" atlı piasasin Qaraqalpaqstandi bir neshe sapar aylanǵani tuwrali ayttim. Ol buǵan júda quwanip qaldi. Saken ádebiyat tuwrali bolǵan jiynalislarda tribunaǵa shiqsa ol sóz baslamayaq jiyilǵan xaliq kúlise basladi. O'ytkeni, ol sóylegende yumorlıq manera menen qazaqtiń natural tilinde ersilew qilip sóyleytuǵın edi. Sonliqtan onin sóylegen sózine kúlmesten ilaj joq edi.

1932 - jili túrli teoriyalıq máselede ideologiyalıq aytislar bolıp turdı. Bul partiya jıynalısi I. V. Stalinniń "Proletari revolyutsiyası" jurnalındaǵı Sluckiyge qarsi juwap jazǵan maqalası tuwralı bolıp kretika júdá kusheyip ketti. Partiya jıynalısları "qudaydıń qutlı kúni bolıp turadı desende boladı".Ayrım kitaplar haqqında partbyuro tárepinen daklatlar tapsirildi.

Saken Seyfullin sawatlı tasqın talantlı shayırdı. Onıń sulıw kelbeti sóyleǵn sózleri adam tańlandıratuǵın edı. Sonıń menen birge ol úlken mámleket ǵayratkeri bolǵan edı.

Qazaqstannın madeniyati boyınsha xalıq bilimlendiriw komissari Jurgenovtıń daklatı altı saatqa sozıldı. Qazaq imlası boyınsha ortaǵa 1e proekt kelip tústi. Negiz proekt Qudaybergen Juvanovtiki bolıp onıń ózi daklat jasadı. Bul Daklatta uzaqqa sozıldı. Memuardıń Saken Seyfullinge qatnaslı bir bólimi usılay sóleydi.

Bunnan keyin memuarist aǵartıw institutında Q. Esenjanov, M. Qarataev, B. Shalabaev. Z. Shashkinler menen birge óqıǵanın jazadı. Taǵı bir bólim akademik A. N. Samaylovich dep ataladı. O'miri Máskew dáwirine baylanisli bayanlanadı. Sol siyaqlı usı bólimde Nazir Torequlov dep atalǵan bapta bar. Aldıńǵı baplarda jalpılay sóyleǵen memuarist qálemkesh bul bapta arawlı túrde naq sóleydi. Qálekeń 1936 jili Máskewde " Uchpedgiz" baspasında qaraqalpaq mektepleri ushin kitaplar shıǵarıw isin basqarıp turǵan kezi edı.

Memuarist onıń "Kamenniy most" Serafimovich kóshesinde 2-uyde turatuǵınlıǵın jazdı. Orıs hayaliniń' burın Tórtkólde revolyutsiyalıq komitette medsestra bolıp xızmet etkenin jazadı. Ol kisi meniń jaqında "Arabiya" atlı romanım baspadan shıǵayın dep atır dep te sir ashipti. Burınli-sońlı nazirtaniwshılar názerine ilinbegen kitap ataması. 1937-jili Máskewde "Kórkem ádebiyat" latin imlasında basilǵan Alpamis Edige dástanlarına alǵı sóz jazıp keynine shımbaylı dep qol qoyǵan edı deydi memuarist. Álbette, memuarist 40-50 jil ótken soń ańgimelep otır, sonliqtan oylanatuǵın jerinde bar. Ol avtor aytıp

otirgan baspa "Kórkem ádebiyat pa yáki waqtında ózi qoldan qurip, biraz jil basqargan" Kúnshigis miynetkeshleriniń kúnlik baspasi" ma eken? Máskewdegi "kórkem ádebiyat baspasi Latin imlasi menen kitap bastirdima? Usi jerde meniń esime 1936-jili "Qazaq ádebiyati menen óneriniń dekadasi" otkeni túsip otir. On kúnlik ke tayarliq retinde Janbil jirawdıń bir tomliğı latin imlasi menen sol "Kórkem ádebiyat" baspasında basilip shiqqan edi. "Alpamis" penen "Edige" de millet ádebiyatının Máskewdegi on kúnligi sharapati menen kitob bolip latin Imlasında basilza basilğanda shıǵar "Názir Tórequlov sovet húkimetiniń dáslepki jıllarında Orta Aziyadan shiqqan sharshamss ǵayratker bolip tanılǵan adam edi" dep juwmaqlaydi dóretiwshi óziniń qazaq xalqınıń ardaqli perzentleriniń biri - Názir Tórequlov tuwralı bayanlawın."Jeke adamga siyiniw" saldarinan atilip ketkeni jaman atlı bolip, áwpirim' tánir menen " aman qalǵani degendey qazaqtin kóp ǵana azamatları tuwralı bawırlas eldiń Qalliday ilimpaz ziyalısı ǵárezsizlikke shekem aq aytip jazip otirǵan.

Álbette túrkiytanıwdan derek xabarı bar adam qaraqalpaqtıń óqimislisi N. Dawqaraevti biledi. Bugini kúnde ilimpaz ismi menen Nukiste "Til hám ádebiyat ilimiy izertlew instituti" jumis islep tur. Mine sol N. Dawqaraev dep atalǵan bapta avtor Nájimniń 1930-jili Tórtkólde oblastliq xalıq sudi xızmetinde júrgen jerinen Almatıǵa Bishkek arqalı tórt dóńgelekli arba menen halip talip jetkenin " Qazaqtıń xalıq aǵartıw institutına túskenin sol jilǵı usi instituttıń Almatidan Uralǵa" Awıl sharwashılıǵı instituti bolip jańadan shólkemlestirilip kóshirilgenin, oqıw ornın tamamlay almay qalǵan qaraqalpaq perzentiniń Almatida qazaq ádebiyatı páninen sabaq beriwi "Dawqara baydıń balası" atalıp Qaraqalpaqstannan izlew izine ilesip kelgennen soń boy tasalap Qostanay, Qarqaralı, Ural táreplerde xızmet atqarǵanın asa bir tardimlıq penen bayanlaydi avtor.

Ayırıqsha atap ótetin bir nárse, qazaqlar "xalıq jawı" dep boy tartıp unamsız bahalap júrgen sekseninshi jılları Sanjar Aspandiyar ulı, Názir Tórequl kibi

tulǵalarimiz tuwrali bawirlas qaraqalpaq eliniń ádebiyatshi alimi Qalli Ayimbetov óz memuarında aytıp jazıp otiripti.

Bawirmanlıq! Haqıyqatqa qushtarlıq! Jaralı shinlıqtı jani kúye otirip jamáátke jetkiziw!

Bunnan biraz burın jariq kórgen qaraqalpaq tilindegi miynetti oqip otirip Qalli Ayimbetovqa irzashılıǵımız arttı. Keshte bolsa alǵıs sezimim menen eske ala otirip ol aytqan haqıyqattı qazaq oqıwshılarına múltiksiz jetkizgimiz keldi. Ol qaraqalpaq ádebiyatı tuwralı ǵana emes qazaq ádebiyatı, qazaq ǵayratkerleri tuwralı da qizikli estelik sózler qaldirip ótipti ómirden.

Awa, insan biykarǵa jasamaydı!

III BAP. KÓRKEM AWDARMA-ÁDEBIY BAYLANISLARDIŃ BIR TÚRI

Ózbekstan xalıq shayırı, Berdaq atındaǵı Qaraqalpaqstan Mámleketlik sıylıǵınıń laureatı Mirtemir Tursunov shinıda da qaraqalpaq eliniń ashıǵı edi. Ol 1938-jıldan baslap Qaraqalpaqstanda birneshe mártebe bolıp óziniń Qaraqalpaqstanǵa bolǵan muhabbatınıń juwmaǵı sıpatında pútkil ózbek hám qaraqalpaq poeziyasında úlken jańalıq bolǵan «Qaraqalpaq dápteri» qosıqları dúrkinin jazıp qaldırdı. Mirtemirdiń Qaraqalpaqstan haqqındaǵı bul ájayıp qosıqlar dúrkini birden payda bola qoyǵan joq. Onıń 1934-jılı «Áysánemniń toyında»,

1939-jılı «Baqısınıń aytqanları», 1936-jılı «Ámiw qırǵaqları», 1947-jılı «Erteńgi kún», 1948-jılı «Ásker estelikleri» qosıqları ózbek hám qaraqalpaq tillerinde járiyalandı. Al 1956-jılı bolsa ol Qaraqalpaqstan haqqında birden on altı qosıq dóretti. Bulardıń hámмесin jámlep, aldınǵı jazǵan qosıqların qaytadan islep «Qaraqalpaq dápterі» qosıqlar dúrkinin júzege shıǵardı. Al «Ásker esteligi» shıǵarması onıń «Súwret» poemasını jazıwına sebep bolǵan edi.

Bul haqqında Mirtemir óziniń eske túsiriwlerinde tómendigishe jazadı. «Men 1938-jıldan baslap Qaraqalpaqstanda kóp mártebe boldım. Abbaz aǵa, Nájim aǵa, Asan aǵa, Jolmirza, Nawrız, Xojabek, Tilewbergen hám Ibrayımlar menen jaqınnan dos boldım. «Áysanemniń toyında» dástanımniń jazılıwına Asan aǵa sebepshi boldı. Ol bul waqıyanı sonday jılap aytıp berdi deyseń, men bul haqqında jazbawıma sirá ilajım qalmadı».

Bul haqqında ádebiyatshı Baxtiyar Qurbanbaev óziniń «Berdaq hám Mirtemir»-degen miynetinde de keńnen toqtap ótken.

Mirtemirdiń qaraqalpaq ádebiyatında qızıǵıwına sebepshi bolǵan tiykarǵı jaǵday onıń Túrktan dalalarında tuwılıp ósiw, bul jerge kelip eski Túrktan menen Sıǵnaq mádeniyatınıń dawamın kórip atırǵanday birden tań qalıwı, balalıǵında kórgen dástúrlerdiń bul elde qaytalanıwı edi. Sonıń ushın da Mirtemir Qaraqalpaqstandı tap óziniń tuwılǵan úlkesi sıyaqlı súyip qaldı. Mirtemir Qaraqalpaqstanda ózi jaslıǵında oynap ósken gózzal Túrktanniń dawamın sezgendey boldı.

Bul haqqında óz pikirin anıq bayan etken professor Azat Sharafutdinov: «On segiz qosıqtan ibarat bul dúrkin Qaraqalpaqstanniń búgingi ómiri hám ájayıp adamları haqqında jazılǵan lirik qıssa. Bul qıssanı oqıp atırǵanıwızda qaraqalpaq shóllerin jıllı lebi sezilip, merwert kólleriniń tolqınlı máwiji, nawqaran qalalardıń sawlatlı kórinislerin qaraqalpaq iqlımınıń jilwaların óz kózimiz benen kórgendey bolamız. Shayırdıń yoshlı terbelisleri sizdi pútkilley orap aladı».

Mirtemirdiń dáslepki jazılǵan shıǵarmaları arasında «Bir júz bir», «Áysánemniń toyında» shıǵarmaları dıqqatqa sazawar. Bul ekewi de kólemi qosıq bolǵanlıǵı ushın geyde poema, geyde qosıq dep ayılıp júripti. Qosıq negizinen Qaraqalpaqstan temasınan baslanıp Ózbekstan haqqındaǵı shayır terbelisleri menen tamamlanadı.

Mirtemirdiń sol 1938-jılǵı Qaraqalpaqstan saparı tiykarında jazılǵan «Áysánemniń toyında»-dep atalǵan qosıǵı negizinen erkin qaraqalpaq qızlarınń muhabbatı haqqında jazılǵan. Shayır qosıqtıń baslı qaharmanı sıpatında toyda sóz sóylep, qaraqalpaq qızlarınń eski táǵdiri, Hiywa xanlıǵınıń qız salıǵına giripdar bolǵan qızlardıń ayanıshlı ómiri, olardıń ózleri súymegen adamlarǵa erksiz qosılıwınıń aqıbetleri haqqında sóz etedi.

Shayır Qaraqalpaqstannıń kelbetin anıq ashıp kórsetiw ushın eń dáslep óz qosıǵın shól kartinalarınan baslaydı. Qaraqalpaqstannıń paytaxtı Nókis shınında da gózzal qala bolıwı menen birge shóldiń qaq ortası. Bul kartina álbette shayırǵa úlken tásir jasaǵan.

Mirtemir shınında da tábiyatqa ashıq bolǵan shayır. Ol Qaraqalpaqstan tábiyatınıń oǵada sıyqırlı táreplemelerin sezdi. Keshte Ámiw boyına shıǵıp, dárya aǵısınıń sırlı seslerin tıńlaydı. Aybatlı dár`ya toqınlarınıń terbelislerine qulaq saladı. Dárya aǵısı menen qaraqalpaq qızı namaǵa salıp aytıp atırǵan lirikalıq qosıq arasında qanday da bir baylanıs bar ekenligin sezgendey boladı. Bul haqqında onıń jazǵan «Dárya aǵar, jimbır-jimbır» qosıǵı dıqqatqa ılayıq.

Mirtemir Ámiw boyındaǵı torańǵıllar sayasında miyman bolıp dár`ya aqshamların kózden keshiredi. Ol túni boyı uyıqlamay tábiyattıń sestin tıńlaydı. Bul jerlerdiń aqshamı da gózzal. Biraq tań hám mesinen de zıyada. Ol pútkil tirishilikke baxıt baǵıshlaydı. Lekin gózzal tábiyattıń ózi de adam balası menen qádirlı. Adam óz miyneti menen tábiyattı jáne de sulıwlandıradı. Sonıń ushın da

Mirtemir lirikasında tábiyat penen adam hámme waqıtta bir-birine baylanıslı jaǵdayda súwretlenedi.

Mirtemir «Qaraqalpaq dápteri» dúrkinine kiretuǵın qosıqları arasında onıń «Súwret poeması» ayrıqsha orındı iyeleydi.

Sol dáwirde Mirtemir menen birge saparda bolǵan yar-dos shayırlardıń aytıwına qaraǵanda poemanıń syujetlik liniyası negizinen Kegeylide dóregen. Shayır Kegeyli saparında bir úyde qonaqta bolǵanında orta jasqa kelip qalǵan bir adamnıń úyinde bir jas kelinshektiń súwretin kórip qaladı. Ol kisi ádewir jasqa shıqqansha úylenbey kóbirek sol súwretke tigiliwde ádet etedi eken. Shayır bunnan sol jasırın sırdıń sebeplerin soraydı. Ol kisi haqıyqıy ashıq bolǵanı ushın da kewildegı dártiniń bárin tógip taslap hátte ınıranıp jılap ta jibergen. Poema Mirtemirdiń ózi aytqanday shınında da tereń lirikalıq terbelisler menen jazılǵan. Ondaǵı lirikalıq háwirdiń bastan-ayaq sónbewine qaraǵanda bul shıǵarma hátte bir aqsham dawamında jazılǵan bolıwı da múmkin. Sonıń ushın da bunı poema dese de boladı. Yaki lirikalıq qıssa dep aytsa da boladı.

I.Yusupovtıń «Neseń sen», «Jarasar», «Zar, qalmas», «Belli bolmasa», «Yadıma tústi» sıyaqlı qosıqlar Maqtımqulınıń jolı menen jazılǵan. bul qosıqlar Maqtımqulınıń «Sel qalmas», «Bolmasa», «Námasan», «Zar bolmas», «Qalmas», «Tuz hám bolmasa» sıyaqlı qosıqların tásirinde jazılǵanlıǵı ayqın sezilip turıptı.

Ádebiy tvorchestvolıq tájiriybede sonday shıǵarmalar boladı, olardıń bir-eki qatarın okıwdan-aq bul qosıqtıń basqa bir shayırdıń tásirinde jazılǵanlıǵın: kórkem forma, usıl hám jollarında qandayda bir jaqınlıqtıń barın sezesiz. Meyli, shayıır qaysı shayırdıń qosıǵınıń tásirinde jazılǵanlıǵı haqqında maǵlıwmat bermese de onıń shıǵarmalarınıń ruwxında qaysı sóz ustazınıń dástúri, qaysı qosıǵınıń tásiiri bolǵanlıǵın ol qollanǵan ádebiy formalardan-aq ańlaw múmkin. I.Yusupovtıń biz atların joqarıda tilge alıp ótken qosıqları haqqında da mine usı pikirdi aytıwǵa boladı.

I.Yusupovtın Maqtımqulıǵa tásirlenip jazǵan qosıqlarınıń arasında ideyalıq mazmunı boyınsha túrkmen shayırnıń qosıqlarına úńles keletuǵınları da bar. Mısalı, onıń «Bolmas» radifli qosıǵı Maqtımqulınıń «Beli bolmasa» degen qosıǵına tek te formalıq elementler menen ǵana emes, mazmunlıq baǵdarı boyınshada bir qansha jaqın keledi. Maqtımqulınıń qosıqları morallıq, tálim-tárbiyalıq xarakterde bolıp, onda shayır insannıń xarakteri menen baylanıslı bolǵan máselelerdi obrazlı etip bayan etedi. Tábiyat hádiyseleri, hár qıylı qoslardıń simvollıq obrazları fonında adamzattıń turmısı menen baylanıslı bolǵan juwmaqlar shıǵaradı.

I.Yusupov «Bolmasa» radifli qosıǵında usınday morallıq, tálim-tárbiyalıq pikirlerdi dawam ettirip, rawajlandıradı. Qaraqalpaq shayırları qosıǵındaǵı súwretlew qurallarınıń paydalanıw usılı bir qansha ózgeshelew. Eger de Maqtımqulı qosıǵındaǵı didaktik kóz-qaraslar, adam táǵdiri menen baylanıslı bolǵan máseleler tımsallıq mánide bayan etilse, al I.Yusupov adamlardaǵı ushırasatuǵın jaqsılıq hám jamanlıq qásiyetlerdi ashıqtan-ashıq jazadı. Ayırım mısallar menen tanısıń:

Qus balası bolıp ilinbes sanǵa,
Búlbildiń, xosh hawaz sesi bolmasa,
Sózdi shertken menen kelmes namaǵa,
Kewildiń bir andiyshesi bolmasa.

Eń áhmiyetlisi hár eki taypadaǵı shayırlar da Maqtımqulınıń jolına shıǵarmalar jazıp, ol qollanǵan ádebiy formalarda búgingi turmısımızdıń áhmiyetli máselelerin kóterip shıqqan. T.Qabulovtın «Maqtımqulıǵa murajat», U.Pirjanovtın «Maqtımqulınıń atınan jazılǵan qosıq», J.Izbasqanovtın «Bolmasa», Á.Ótebergenovtın «Bolarma», Á.Ájiniyazovtın «Bolar» qosıqları.

Qaraqalpaq ádebiyatı lirik shayır Ájiniyazdıń payda bolıwı menen jańa kórkem bálentlikke kóterildi. Ol óz dáwiri ushın sawatlı adam bolǵan edi,

medreseni pitkeren, arab tilin bilgen. Bul oǵan Shıǵıstıń klassikalıq dástúrin qaraqalpaq ádebiyatına engiziw imkaniyatın berdi. Ájiniyaz, Nawayınıń, Fizulidiń, Maqtumqılınıń shıǵarmaların qaraqalpaq tiline awdardı, solardıń tásiri astında óziniń shıǵarmaların dóretti hám olarda qayta islep shıqtı.

Ájiniyaz dóretken «Bozataw» poemasında shıǵıstıń klassikalıq hám folklorlıq dástúrleriniń sintezin tabamız. Úsh dárekten saǵa alǵan jazba ádebiyatta jańa janr payda boldı,-bul tariyxıy poemanıń óz aldına bir tipi edi. Ol 1858-1859 jıllardaǵı Qońırat kóterilisinde, Orta Aziya xalıqlarınıń tariyxındaǵı kútá úlken waqıyalardıń birine baǵıshlandı.

Poema waqıyalardı bayanlawda qaraqalpaq xalqınıń epikalıq dástúrin basshılıqqa aladı, biraq gúrriń etiwdiń shıǵıs prozalıq dástúri menen de baylanısqan. Bunda xalıq hám onıń qayǵılı jaǵdayı qaharmanlıq dástanlarındaǵıday bunda das bas orındı iyeleydi. Poema lirikalıq qosıqlar-xoshlasıw stilinde jazılǵan, fol`klorda bul kútá taraǵan janr.

Berdaqtıń dóretiwshiligi qaraqalpaq ádebiyatınıń tariyxında jańa, ayırıqsha bet ashıp berdi. Shayır Jiyen, Kúnxoja, Ájiniyaz baslap Bergen jazba ádebiyat dástúrlerin hám sonıń menen bir waqıtta Shıǵıstıń filosofıyalıq-didiaktikalıq poeziyasınıń dástúrlerin dawam etti.

Qatnasıqlı baylanıslar, yaǵınıy jazıwshılardıń tikkeley ushırasıwları-ádebiyatlardıń miyraslıq qatnasıqlarına járdem etken ádebiy baylanıslardıń eiknshi bir túri boldı. 30-jıllardıń eiknshi yarımınan baslap qaraqalpaq jazıwshıları M.Dáribaev, D.Nazbergenov, I.Fazılov hám basqalar dóretiwshilik saparlarǵa shıǵadı. Sovet dáwirindegi ózbek-qaraqalpaq óz-ara ádebiy baylanıslarınıń saǵasına Xamza Hákimzada Niyaziy turdı. Ol Qaraqalpaqstanda isledi, Xojelide isledi. Onıń tikkeley qatnasıwıda qaraqalpaq dramaturgiyası payda boldı. Xojelide Xamza Hákimzada Niyaziy basshılıq etken dramkurojok islep turdı. Qaraqalpaq

mádeniyatın qáliplestirwge jeke qatnasıwı menen ol rus, tatar, ázerbayjan jazıwshılarınıń kórkem shıǵarmalarınıń taralıwına járdem etti.

Xamzaniń erterekte dóretken shıǵarmaları ózbek aǵartıw-demokratiyalıq ádebitına baylanıslı boldı, evropa tipindegi rus mádeniyatı hám ádebiyatı bunıń deregi boldı. Onıń dóritwshiliginiń ele baslanǵısh dáwiri ózbek ádebyainda realizmniń rawadlanıwında jańa basqısh bolıp tabıladı. Onıń «Záhárlengen ómir» dramasında Maryam menen Maxmudjanniń muhabbat tariyxı Turgenvotiń qaharmanları Natal`ya Lasunskaya menen Rudinniń, Elena Staxanova menen Insarovtıń óz-ara qatnasıq syujetine únles keledi.

Xamzaniń shıǵarmaların eiknshi bir izertlewshi X.Koroǵlı bul pyesada túrk dramaturgi Namık Kamal`ge eliklewdi kóredi. Solay etip, biz jazıwshınıń dóretiwshiligi arqalı basqa ádebiyatlar menen janapay qtanas ámelge asırılıwı múmkin Biziń respublikamızda islew dáwirine deyin Xamza jetilirken shıǵarma «Bay hám badıraq» dramasınıń avtorı edi. Bul faktorlar basqa milletiń kórkemlik tájriybesiniń sintezlestirilgen túrinde qaraqalpaq dramaturgiyasına kiriwne járdem etti. Sonıń menen birge, tariyxıy-ádebiy protsesste milliy-tarixıy jaǵdaylardıń belgilewshi roliniń basqa ádebiyatlardıq kóokemlik tájriybesiniń tásirl baylanısı geyde sonshellı qıyın bolǵanlıqtan hár qıylı tarixıy mádeniy tásirlerdiń qabatlasıwı hám shiylenisiwiniń soneshlli kóp túrli boltauǵınlıǵın moyınlamawǵa bolmaydı. Usı dáwirde, qoww-qowe jıllarda Tórkúlde rus akterları boldı, olar rus klassikleriniń shıǵarmaların kórsetti. Qońıratta birinshi dramkrujoklar shólkemlestrildi, bularda jazıwshılar S.Májitov hám Á.Óteповlar tatar hám bashqurt jazıwshılarınıń pyesaların qoydı.

Usı jaǵdaylardıń barlıǵı 20-jıllardıń ortalarında qaraqalpaq dramurgleri S.Májitovtıń «Ernazar Alakóz», Q.Áwezovtıń «Tilek jolında» pyesalarınıń dóreliwine járdem etti. Rus tatar, ózbek, qazaq dramaturgiyasınıń dástúrleri 20-30 jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyatınıń ulıwma ósimine járdem etti. Á.Óteповtıń «Teńin

tapqan qız» pyesasında qaraqalpaq ádebiyatında birinshi ret unamla qaharman obrazı dóretildi, bul muǵallım Salmenniń obrazı edi.

20-jıllardaǵı qaraqalpaq prozası qaraqalpaq dramaturgiyası erisken ádebiy obrazlarǵa ele iey bolmaǵan edi. Qol jazba «Qızıl muǵallım» jurnalında jarıq kórgen dáslepki gúrrińler turmıstıń eke qubılıslarınan quralǵan, bular turmıstıń belgili bir epizodın, tiykarınan shopan Shırmannıń (E.Qıdırınıyazovtıń «Komsomolets Shırman» gúrrińi) yamasa muǵallım turmısı yaqı hayal-qızlardıń táǵdiri tuwralı (Dem alıs kúnleri) gúrriń etedi.

1929-jılı N.Dáwqaravtıń «Kóp kúlerdiń biri» gúrrińi payda boladı, ol 20-jıllarda Qońıratqa baspashılardıń qarsı gúresti bayan etedi. Bul gúrriń 20-30 jıllardaǵı qazaq prozasınıń tásr jasaǵanlıǵı mene qızıqlı. Gúrriń Qazaqstanda jazıldı hám «Jańa mektep» jurnalında járiyalandı. Gúrrińniń syjeti eki epizodtan ibarat.

Bul gúrriń 20-jıllardıń aqırındaǵı qaraqalpaq prozasında realistik súwretlewdiń dáslepki tájriybesi edi. Folklorlıq dástúrleri ele óziniń tásirin saqlap turdı. Óziniń bayanlaw sıpatı borynsha ol xalıq gúrrińleri menen baylanıslı boldı. Avtor obraz ele fol`klorlıq sıpatlardan tolıq ayırmalanıp shıqpaǵan edi. Sonıń menen birge, bunda fol`klorlıq oy juwırtıwdan qashıwǵa umtılıw háreket iseziledi hám buo qaharmannıń ishki keshirmlerin súwretlewde kórinedi.

20-jıllardıń aqırında qazaq ádebiyatında Gorkiydiń kúshli tásiri endi, ol Bayımbet Mmayliniń dáslepki gúrrińlerinde Gabit Musperovtıń «Qurdımda» (1928) M.Áwezovtıń «Kók úydegi qońsılar», «Músápirdiń táǵdiri» gúrrińlerinde kózge túsedı. Rus ádebiyatınıń realizmi menen birge XIX ásirdegi demokratiyalıq ádebiyattıń progressivlik dástúrleri 20-jıllardaǵı qazaq ádebiyatı ushın sheshiwshi rol atqaradı. 20-jıllardaǵı qaraqalpaq prozasında folklorlıq dástúrlerdıń qıyınshılıq penen realistik súwretlewlerge orın beriwinde basqa millet ádebiyatlarınıń tájriybesiniń tásiri seziledi. Rus ádebiyatınıń, tiykarınan M.Gorkiydiń kórkemlik

tájriybesiniń qaraqalpaq prozasına tásiri 20-jıllardıń aqırındaǵı qazaq prozasındaǵı awdarmaları oqıw arqalı júz berdi.

Ádebiy tásir foralarınıń birine kiretuǵın eliklew usılı 20-30 jıllaradǵı qaraqalpaq poeziyası ushın sıpatlı boldı. M.Gorkiydiń revalyutsiyalıq romantikasınıń tásiri N.Japaqovtıń «Kún» degen qosıǵı ushın sıpatlı. Tarixiy haqıyqalıqtı súwretlew ushın shayır M.Gorkiydiń revalyutsiyalıq poetikasınıń tájriybesinen paydalandı.

Akademik M.K. Nurmuxamedov qaraqalpaq ádebiyatı payda bolıp atırǵan dáwirde rus ádbeiyyatyanıń oǵan tásir etiw jollarınıń úsh tiykarǵı formasın atap kórsetti`

1. Jazıwshılar M.Gorkiydiń shıǵarmaların, V.Mayakovskiy, D.Bedniy hám basqa da jazıwshılardıń shıǵarmaların tásiri arqalı

2.M.Gorkiydiń shólkemlestiriw jumısı arqalı-milliy ádebiyatlarǵa járdemleisw ushın ádebiy kúshleri óz dógeresine jıynaw. Úshinshi jol qaraqalpaq jazıwshıları N.Dáwqaraevtıń, A.Begimovtıń hám basqalardıń jańasha oqıwı.

Sonıń menen birge, M.Gorkiydiń bay poetikalıq dástúriń N.Japaqovtıń dóretiwshiligine tiygizgen dástúri basqa sapada-basqa milliy formada hám basqa jeke ózgeriste kórinedi, tásir óziniń mánisin basqa janrlarda hám temalarda, pútkilley basqa obrazları hám stil qatnasında tabıw múmkin.

Ádebiyattanıwdıń áhmiyetli máselelerin izertlewde óziniń mazmunı hám formaları boyınsha kóp túrli ádebiya qatnaslardıń nátiyjesinde ayda bolatuǵın ádebiy rawajlanıwdıń hmiyetli faktori bolatuǵın ádebiy tásir túsiniǵi jeterli izertlenbedi. Ádebiyattanıw tariyxında usı túsinikti bahalaw tendentsiyaları bar. Ádebiyattanıw tásir jetekshi kúsh dep daǵazalangán sotsiallıq tariyxıy protsesstıń túsinińlerin biykarlaydı. Milliy ádebiy rawajlanıwdıń tiykarı retine sotsiallıq-tarixiy faktordıń rolin sheshiwshi dep atap kórsete otırıp, óz-ara baylanılar

problemasına tiyisli izertlewlerde ádebiy tásirlerdiń usı rawajlanıwdaǵı roli tuwralı másele biykarlandı.

«Ádebiy tástri túsiniǵiniń mazmunına ne nárseler kiredi. Ol ádebiy óz-ara tásir túsiniǵine barabar ma yamasa tásir di ayta kelip usı óz-ara hárekettiń kórnisleriniń birin názerde tutıw kerek pe. Milliy kórkem dástúrler jóninde basqa milliy ádebiyattıń tiygizetuǵın tásiriniń roli qanday.

Usı máselelerdi anıqlap almay turıp, ádebiy rawajlanıwda miyrashılıq problemanın úyreniw bir táreplemeli bolıwı múmkin.

Usı túsniktiń termionologiyasın anıqlaw kerek. I.G.Neupokoeva «dábeiy qatnaslar dóretiwshilik penen óz-ara háreketke keletuǵın (sinxronlı yamasa izbe-iz, tikkeley yamasa janapay) barlıq jaaǵdaylardı óz ishine alatuǵın «tásir» degen túsnikti sheksiz keńeytip jiberiw bir jazıwshınıń jolında yamasa bir milliy ádebiyattıń tariyxında tereń, geyde sheshiwshi iz qaldıratuǵın tásir menen bir qansha hálsiz, tek jazıwshıǵa jarım-jartı tiyip ketetuǵın tásirler arasındaǵı ayırmashılıqtı biykarlaydı» dep esaplaydı.

Mazmunıń usınday keńliginde «tásir» sózi qubılıslardıń belgilengen toparın anıqlaytuǵın ilimiy termin áhmiyetin joıtıadı.

Ádebiyattanıw termini retinde «tásir» sózin ideyalıq-kórkem tásir jóninde qollanıw maqsetke muwapıq kledi. Al endi usı tar mánide «ádebiy tásir» termini ádebiyatlardıń óz-ara tásir jasaw protsessinde izertlew ushın kútá qıyın payıtlardıń biri bolıp tabıladı. Bunıń qıyınshılıǵı mınadan ibarat, ayqın izertlew payıtında jazıwshılardıń jolın rawajlandırıwda yamasa tutas bir baǵdardaǵái ádebiyatta anaw yamasa mınaw tásir diń qanady rol` atqarǵanlıǵın kóriw kerek. Qıyınshılıq sol milliy ádebiyatta belgilengen yamasa qashshan-aq rawajlangan tendentsiyanıń qalıplesiwininde járdem retinde, pát retinde ádebiy tásir di isenimli kórsetiwden ibarat.

Ádebiyattanıw tariyxında M.Gorkiydiń kórkemlik tájriybesiniń ádebiy tásiiri máselesin úyreniw paytında izertlewshiler Gorkiy ideyalarına, obrazlarına, syujetlerine ápiwayı túrde eliklep atırǵanlıǵına dıqqat awdardı.

Bunda jazıwshı jolınıń milliy derekleri menen milliy dástúrleri itibarǵa alınbadı. Basqa izertlewshiler Gorkiydiń anaw yamasa mınaw milliy ádebiyat qatnasıǵınıń sırtqı faktlerin jıynaw hám juwmaqlastırıw menen shuǵıllanadı. Tásiirdi úyreniw M.Gorkiy shıǵarmalıń qashan, qay jılaarda awdarılǵanı, Gorkiy kimler menen ushırasqanı hám xat alısqanı tuwralı faktlerdi úyreniwden ibarat boldı. Bunday jumıslardıń áhmiyetin biykarlamay, bizler, sonıń menen birge, izertlewdiń bunday jolı tásir jasawdıń neden ibarat ekenligin túsiniw giltin bermeydi, dep esaplaymız.Ózleriniń dóretiwshilik jolı ushın Gorkiydiń áhmiyeti tuwralı jazıwshılardıń aytqan pikirlerine tiykarlanǵan izertlewdiń úshinshi jolı da tásir jasaw formasın ashıp beriwge alıp kelmeydi.Óytkeni, olar usı jazıwshılardıń shıǵarmaların ayqın ádebiy-kritikalıq kóz-qarastan tallaw paytında tabılatuǵın maǵlıwmatlarǵa sáykes kelmey qaladı.

Sońǵı waqıtları ádebiy izertlewlerde milliy ózinshelikti tómenletip alaman ba dep qorqıp, ádebiy tásiirdi aylanıp ótkisi keledi jáne bul basqa ádebiyattıń kórkemlik tájriybesin ańlaw, usı tájriybeni ańlawshı ádebiyattı gárezli halǵa túsiredimish degen ǵabırsıwǵa alıp keledi. Usınday kóz-qarastıń nátiyjesinde milliy mádeniyattıń baǵdarları keńisligi tarladı hám ol hár qıylı tarixiy dáwirlerde milliy mádeniyat basqa xalıqlardıń ádebiy turmısı menen baylanıstırıp jibergen janlı sabaqlardı jasalma usıl menen úziw bolıp tabıladı.

Solay bolsa da M.Gorkiydiń kórkemlik tájriybesiniń ádebiy tásirin milliy ádebiyatlardıń qalıplesiw, rawajlanıw jollarında ádebiyatlardıń óz-ara háreket etiwiniń nızamlı protsessi bolıp tabıladı.

Ózbek ádebiyatshılarınıń pikirinshe XX ásir ózbek ádebiyatın rawajlandırıwdıń dáslepki basqıshlarında «sotsialistik realizm» metodın (bizióshe, jasalma metodı M.B.) qalıplestiriw úlken qıynshılıqlarǵa ushırap atırǵan waqıtta

ádebiy protsesstń aldńǵı tendentsiyalarına erisiwde ózbek jazıwshılarınıń jumıs nátiyjeleri tiykarınan Gorkiy ideallarıń hár biriniń qanshelli ózlestirgenligine baylanıslı boladı. Ayniy, Xaza, Aybek, Abulla, Qahhar, "afur, "ulom, xamid Alimjan sıyaqlı hám basqa jazıwshılar aldńǵı demokratiyalıq pozitsiyalarda turdı, anaǵurlım talantlı umı jazıwshılar jańa dáwirdeń jańa ádebiyattı talap etetuǵınlıǵn túsind, biraq bunı qanday poetikalıq qurallar menen sáwlelendirw kerekligin olar biden bilip jetpedi.

Sol jıllarda novatorlıq probleması kóplegen jazıwshılar ushın áhmiyetli máselelerine aylandı».

Haqıyqatlıq, jámiyetlik tariyxıy protsesslerdeń rawajlanıw logikası Gorkiydeń ózbek, qazaq, qırǵız, qaraqalpaq jazıwshıları menen jaqınlasıwı ushın tiykar tayarladı.

«Kóplegen ózbek jazıwshılarınıń ertekte jazılǵan shıǵarmalarında «eliklew» elementlerin sezıw múmkin» dep jazdı R.M.Sabirova. Tek sońıraq ózbek ádebiyatınıń talantlı wákılleriniń ósip shıǵıwı menen, tez rawajlanıp atırǵan turmıs haqıyqatlıǵınıń tásiri astında Gorkiy dástúrleriniń tásir jasaw sıpatı ózgerdi, basqa formalarǵa iye boldı. Dáslep, anaw ya mınaw milliy jazıwshı, máselen, Aybek, Ayniy, Aydın, S.Bayalınov, S.Seydullin, M.Elebaev, A.Tokombaev, B.Maylin, G.Musrepov, M.Darıbaev, N.Dáwqaraev, A.Begimov Gorkiydeń kórkemlik usılına, obraz jasaw syujet qurıwdıń kórkem usılına qızıqtı.

«Shákirtlik» dáwiri milliy jazıwshılardıń talantı, erjetiwı hám ideyalıq-estetikalıq tayarlıǵı olarǵa haqıyqatlıqtı kórkem etip súwretlewdeń Gorkiylik printsiplerin sanalı ózlestiriw imkaniyatın bergen waqıtta tamamlanadı.

Gorkiydeń basqa shıǵarmalarınday-aq «Ana» romanınıń tásiri bir qıylı bolmadı. Hár qıylı waqıtlarda hám hár qıylı milliy jaǵdaylarda ol hár qıylı dárejede kózge tústi. Orta Aziya ádebiyatlarına qaraǵanda Ázerbayjan ádebiyatında «Ana» romanınıń tásiri ele revalyutsiyaǵa deyin-aq bayqalǵan edi.

Óziniń milliy ózgesheligine hám basqa da sotsiallıq-tariyxıy ózgesheliklerine iye bolǵan ózbek ádebiyatında Gorkiydiń «Ana» romanınıń tásiiri basqasha sıpatta boldı. Adamdı túsiniw teması ózbek jazıwshılarınıń dıqqatın ele M.Gorkiydiń dóretiwshilik jolı menen tanısıwdan burın ózine tartqan edi. Dáslepki belgiler ele fol`klorda XX ásirge deyingi ádebiyatta edi. Dáslepki begiler ele fol`klorda XX ásirge deyingi ádebiyatta boldı. Xamzanıń erterektegi shıǵarmalarında «Záherlengen ómir» p`esasında bas qaharmannıń adamdı túsiniw jaǵdayı kórsetilgen, sonıń nátiyjesinde Mar`yam-xanım óz illetleriniń naǵız sebeplerin túsine baslaydı. Ele w0-jıllarda ózbek ádebiyatı adamdı túsiiw temasına, onıń sanasınıń evalyutsiyasına názer awdarǵan edi.

20-jıllardıń aqırındaǵı hám 30-jıllardıń basındaǵı qaraqalpaq prozası jańa haqıyqatlıqtı súwretlew qurallarında da, sananı tallawda da tájriybege iye bolmaǵan edi. «Geypara jazwshılardıń dóretiwshilik sana-sezimi jańa jámiyettiń mánisine sáykes kelmedi, sheklengenlik penen ajıralıp turdı» dep jazdı ádebiyatsh S.Bahadırova. Olardıń revolyutsiyaǵa deyingi tariyxı, xalıq-azatlıq háreketinen ibarat edi. Biraq olar bul temalardı eski usıl menen bayanlaw jobasında ashıp kórsetti. Olardı tallaw uqıbı ele kórinbedi, olar tariyxtı olar ulıwmalastırıwd óz ishine alatuǵın kórkem fil`m dep túsindi. N.Kuzembaevtıń «qoqy-jılıǵı» (1932) gúrrińi xalıqtıń patsha tutımına qarsı gúresi haqqında jazılǵan. Jazıwshı faktlerdi bayanlaydı, baqlawshı sıpatında gúrriń etedi. Xalıqtıń nelikten hám ne ushın kóterilis jasaǵanlıǵın, onıń ne sebepli jeńiliske ushıraǵanlıǵın, waqıyalardıń bas qaharmanlarınıń kim ekenligin ol ele túsine almadı. A.Begimovtıń «Dáslepki qádem» gúrrińi de qoqy jılǵı waqıyalarǵa arnalǵan. Bunda kóterilis epizodı bayan etilgen.

1916-jılǵı waqıyalarǵa usaǵan kóterilis temasındaǵı shıǵarmalardı M.Awezov Gorkiy daraǵınan ósip shıqqan shaqalar dep esaplaydı, bul waqıyalar S.Muxanovtıń «Botakóz», Aybektıń «Qutlı qan» romanlarında swretlengen.

Ózbek prozasın izertlewshi R.M.Sabirova ózbek, ázerbayjan ádebiyatlarında «Qutlı qan», «Kún keledi», «Azan» sıyaqlı shıǵarmalardıń payda bolıwına alıp kelgen M.Gorkiydıń dástúrleri tek milliy materialda ǵana emes, al atap kórsetilgen shıǵarmalardıǵa ózine tán qásiyet hám ózgeshelik beretuǵın kórkem súwretlew qurallarında hám usıllarında aralasıp ketedi.

Ádebiyatshı J.Narimbetov qaraqalpaq romanınıń qalıplesiwin úyrene otırıp, mınaday juwmaqqa keledi, «qazaq, ózbek, tatar hám basqa da xalıqlardıń jaqın ádebiyatı ushın rus ádebiyatınıń aldınǵı dástúrlerin tek ámelge asırıwshı bolıp qalmadı. Rus ádebiyatı qaraqalpaq ádebiyatın haqıyqatlıqtı kórkem súwretlewdiń tiykarǵı formaları, usılları hám printsipleri menen bayıttı. Sıbaylas ádebiyatlardıń tájriybesin dóretiwshilik penen úyreniwdiń nátiyjesinde qaraqalpaq jazıwshıları usı formalardı, usıllardı hám printsiplerdi jergilikli materialǵa qollana otırıp, bulardı qalayınsha mánilestiriwdi, olardı qolda bar milliy kórkemlik tájriybesi menen qalay birlestiriwdi úyrendi. Bunıń sebebi tek barlıq ádebiyatlar ushın ulıwma bolǵan tariyxıy rawajlanıw sharayatlarınıń, ideyalıq hám tariyxıy kórkemlik wazıypalarınıń jaqınlıǵında ǵana emes. Oy juwırtıp otırǵan materialdıń kórkemlik dástúreriniń hám qaharmannıń ruwxıy xalatınıń jaqınlıǵı da áhmiyetke iye. Q.Ermanovtıń «Ótken kúnler» romanı A.Qadırdıdıń «Ótken kúnleriniń» tásiri astında jazılǵan dep esaplaydı. Jazıwshı M.darıbaev óziniń «Mıńlardıń biri» povestini (atap aytqanda onıń «sırlı mazar» bólimin, B.Maylinniń «Shuǵanıń estelig»niń dúziliw forması boyınsha qurǵan, al S.Muxanovtıń «Botakóz» romanı A.Begimovtıń «Balıqshınıń qızı» romanınıń temasın tańlap alıwǵa, qaharmannıń obrazın hám onıń xarakterin jaratıw printsipline tásir jasaǵan.

1933-jılı Moskvada basılıp shıqqan Q.Ermanovtıń «Ótken kúnlerde» gúrrińler toplamı qaraqalpaqlardıń, Xiywanıń, Orta Aziyanıń tariyxı haqqında gúrriń etedi. Bul shıǵarma kritikalanadı, ideyalıq jaqtan qáte dep tabıladı.

Sońǵılıǵında qouq-jılı bul roman «Oyanıw» degen atamada qayta basıldı hám tariyxta belgili bolǵan qo dın kóterilisine qatnasıwshınıń hayalı menen balası tuwralı bayanlama boldı, «Shımbay» degen ekinshi kitabında (1980) tariyxıy waqıyalar, tariyxıy adamlar súwretlendi, onıń bas qaharmanları revolyutsiyalıq jumısqa qatnasadı.

Jańa ádebiyattıń aldında jańa unamlı qaharmandı kórsetiw wazıypası qoyıldı. Tariyxı hám xalıqtı súwretlew jazıwshılardıń dóretiwshilik izleniwshileriniń bas baǵdarı boldı. Qaharmanıń turmısındaǵı ayırım bir epizodqa emes, al turmıstı tolıq, isenimli súwretlewge syujet quratuǵın kóp jobalı realistik proza kerek boldı. Bul sintetikalıq bayanlaw janlarınıń payda bolıwına alıp keldi. «Povesttiń payda bolwı eki tendentsiya menen belgilenedi: bular liro-epikalıq hám sotsiallıq turmıs tendentsiyaları edi». Onıń genezisi folklor menen, dástanlardıń dástúrleri, olardıń qaharmanlıq sıpatı menen baylanıslı boldı.

Ekinshi jaǵınan, jańa ádebiyat sotsiallıq-tariyxıy qarama qarsılıqlardı súwretlewi tiyis boldı.

M.Dáribaevtıń «Mıńlardıń biri» povestinde súyiwshilik awdramasınıń folklorlıq syujeti sotsiallıq motivleri menen tereńlesedi. Milliylik hám internatsionallıq dialektikası unamlı qaharmandı dástúriy ideallastırıwdan bas tartıw hám realistk adamgershilik sıpatı qalıplestiriw jolların izlestiriwden ibarat boldı, jańa proza rawajlanǵan ádebiyatlar tájriybesine názer tasladı.

Realistik sıpatıń qalıplesiwi minez-qılıqtıń qalıplesiwi-milliy dástúrdiń rawajlanǵan ádebiyatlardıń realistk tájriybesiniń tiykarı menen, fol`klorlıq tiptegi poetika qaldıqlarınıń adam jan dun`yasınıń dialektikasın ashıp kórsetiwge umtılw háreketi menen baylanısı usı protsesste bayqaladı. Rawajlanǵan ádebiy dástúrlerden qabıl etilgen shıǵıstıń realistk jazba derekleriniń sintezi usınnan ibarat.

Qaraqalpaq izertlewshileri M.Dáribaevtıń «Mıńlardıń biri» povestiniń unamlı qaharmanlarınıń obrazlarında fol`klorlıq estetika basım keledi dep

esapalaydı. Erpolattıń orazı onıń minez-qulqınıń rawajlanıw hám qáliplesiw protsessinde kórinbeydi hám sonlıqtan oqıwshı onı avtordıń oylap tabıw nátiyjesi retinde qabılaydı, dep jashzdı ádebiyatshı J.Narımbetov.

Obrazdın ekinshi bir tárepın S.Bahadırova ashıp beredi: avtor tek qaharmannın minezlemesin súwretlew jolı menen baramaydı, ol bul minezlemesin qaharman obrazı arqalı ashıp kórsetiletuǵın turmıslıq jaǵdaylardı súwretlew menen dálilleydi».

Jańa ádebiyatta unamlı qaharman unamlılıqtın etikalıq qásiyeileriniń túsiniǵi mene baylanıadı. Dástanlarda, erteklerde unamlı qaharmanlar kúshli hám márt bolǵan. M.Dáribaev «Mıńlardın biri» povestinde Erpolattı usılay bayanlaydı.

Jazıwshılar unamlı qaharmandı batırǵa uqsatıp kórsetedi. Avtor Erpolattın shaqqanlıǵın, erligin bayan etedi. Erpolat xalıq azatlıq gúresti ele túsınbeydi. Ol dáslep millet moynındaǵı «shúyeller»din kim ekenlign túsınbeydi, tek ápiwayı zorabanlar sıpatında jek kóredi, sebebi olar óziniń súyiklisin tartıp aladı, onı sabaydı. Qaharmannın minez-qulıq evalyutsiyası jámiyetlik qarama-qarsılıqtın kúsheyiw protsessinde júz beredi. Avtordın xızmeti, mine usını real` kórkem sáwlelendirip beriden ibarat.

Erpolat xarakterindegi bul ózgerislerdin payda bolıwına, sana-seziminiń oyanıwına, siyasiy-jámiyetlik sanası ádewir pisip jetiliske Ivan tásir jasaydı. «Erpolattın ádilsizlikke qarsı narazılıǵınıń stixiyalı sıpatta ekenlign kórip, onıń ústine, bunıń tek jeke máplerge tiykarlanǵanlıǵın seze otırıp, ol Erpolattın ádil ǵázepleniwin durıs baǵdarda túsiriwge umtıldı. Ol kóp nársege Erpolattın kózin ashadı hám ezilgen adamlardın janınan, niyetlerine jaqın pikirler aaytıdı. «Joq, sen qıyınshılıqlarǵa tóteпки ber»-dedi Iavn Erpolatqa-Ómir adamǵa tek bir mártebe beriledi. Mine, usı qımbat bahalı ómirde adam barlıq nárseni ushıratadı. Adam jáne almaytuǵın tosqınlıqlar ushırasadı, biraq adan onı jeńiwı tiyis hám jeńedi». Bul sol jıllardaǵı milliy ádebiyatlardın barlıǵına tán kesellik bolıp taraǵan jasalma súwretlew usıldın tásiri edi, sonlıqtan avtor Erpolat xarakteriniń ósip-

özgeriw logikasın evalyutsiyalıq plandı súwretlemey, birden tásirletuǵın jasalma tar xarakter unamsız kórinisleri edi.

Xamzaniń «Bay hám badıraq» pyesasında Gafurdiń tıldaǵı jumıslarǵa qatnasıwları onıń ideyalıq isenimlerine tásir jasaydı, ólim jazasına xúkim etilgen Abdulla Xoja menen gúrrińlesiwler S.Ayniydiń «Doxunda» shıǵarmasında Egor ushın sheshiwsh háreket boldı, gúrsesheń Petrov penen ushırasıw Aybektiń «Qutlı qan» romanındaǵı Yulchiniń siyasiy isenimlerine tásir jasadı.

Geybir izertlewshiler Erpolattıń obrazınıń qalıplesiwine, onıń belsendiliginiń ósiw dárejesin kórsetiwge Gorkiydiń realizmi tásir jasadı dep, esapalydı.

Basqa bir izertlewshiler ádilsizlikke qarsı kóterilgen adam-qaraqalpaq folklorınıń tipik obrazı dep esaplaydı. Gorkiydiń tiygizgen tásiri xalıq dóretiwshiliginde tek jemisli dástúrdi kóriwge ǵana járdemlesti, dep jazdı olar. Biraq fol`klorda qozǵalań ideyasınıń payda bolıw dálili bolmadı hám ol minez-qulıqtıń tariyxın kórsete almadı.

Xurziyanıń obrazı-qaraqalpaq prozasında sotsiallıq azatlıq ushın gúresiwshi hayaldıń birinshi obrazı ekenligi menen sıpatlanadı. Avtor povesttiń «sırlı mazar» úzindisinde ol tuwralı bayan etedi. Xurziyanıń obrazı dáslep Miyrigúldiń táǵdirine qusaydı. Jazıwshı qaharman qızdıń azatlıq ushın sanasınıń qalıplesiw jolların baqlap baradı. Erpolattıń tásiri menen onıń kóz aldına jańa dun`ya ashıladı, usı azatlıqtı jeńip alıwǵa sanalı túrde umtılıwǵa ótedi.

Jazıwshınıń xızmeti artta qalǵan hayaldı húsh qanday bezep kórsetpey hám onıń qıyın jolın jeńilletpesten, onda siyasiy sana-sezimniń oyanıwın aqırınlap, a dım sayın súwretlep bergenliginen ibarat. Sonlıqtan bul tipik obraz bolıp shıqqan, al waqıyalar haqıqqıy kórinis tapqan.

Juwmaq

Biz «Qaraqalpaq-qazaq ádebiyatında jekke dóretiwshilik tulǵa baylanısı» dep atalǵan magistrlik dissetaciya jumısımızda qaraqalpaq ádebiyatınıń ósip rawajlanıwına belgili úles qosqan basqa milliy ádebiyatlar menen baylanısların kórip shıqtıq. Bul baylanıslar hár qıylı formada bolıp ótken. Olar dóretiwshilik saparlar, dekadalar, háptelikler, kórkem awdarmalar bolıp tabıladı. Bul XX ásirdiń ózinde Qaraqalpaqstan oqıwshıları dekadalar, háptelikler hám kórkem awdarmalar jolları menen ózbek, orıs, belorus, ukrain, litva, latviya, eston, ázerbayjan, túrkmen, qazaq, tatar, bashqurt, xalıqlarınıń belgili jazıwshı hám shayırlarınıń ájayıp dóretpeleri menen tanıstı. Olardıń shıǵarmaları respublikalıq baspasózde kúndelikli gazetalarda hám jurnallarda járiyalanıp bardı. Kórkem awdarmalardı kórnekli sóz ustalarımız J.Aymurzaev, T.Jumamuratov, I.Yusupov, M.Seytniyazov, X.Seytov, X.Turımbetov hám t.b. iske asırdı. Ádebiyatshı alımlar Q.Maqsetov, I.Saǵıytov, A.Nasrullaev hám t.b. XX ásirdegi ádebiy protsesste milliy ádebiyatlarınıń baylanıslarına óz bahaların berdi. Óz-gezeginde dóretiwshilik ádebiy baylanıslar biziń qaraqalpaq shayırlarınıń hám jazıwshılarınıń dóretiwshiliklerinde tereń hám kólemlı rawajlanıwına jol ashtı. Mısal retinde biz I.Yusupovtıń ózbek hám túrkmen ádebiyatları menen baylanısların kórip shıqtıq.

Ibrayım Yusupov ózbek poeziyasınan kóp úyrendi hám ózbek shıǵarmalarınıń dástúrlerin óziniń sheberlik jolı ushın da paydalana bildi. Ózbekstan shayırları menen jaqınnan tvorchesvolıq baylanıslar jasadı. Bul izleniwler onda Ózbekstan haqqında kóp ǵana qosıq dúrkinlerin payda etti.

Onıń Ózbekstandı Hamid Álimjan, Osman Nasır, Ǵafur Ǵulam hám Uyǵın sıyaqlı qaraqalpaq tilinde jırlay alıwında bolıp otır.

Bunnan tısqari Ibrayim Yusupov qaraqalpaq ádebiyatına ózbek klassikalıq ádebiyatınıń belgili janrları gázzel, muxammas, másnawi, mustazat, musamman hám rubayı janrların da tolıq xalında alıp kelgen.

Qaraqalpaq hám túrkmen ádebiy baylanıslarınıń jemisli rawajlanıwında belgili shayır I.Yusupovtıń aytarlıqtay úlesi bar.

I.Yusupovtıń Túrkmenga birinshi ret bolıp xalıq turmısı menen jaqınnan tanıs bolıwı, shayır poeziyasında túrkmen temasına qalıplesiwine, ráń-báreń janrdağı shıǵarmalarınıń jazılıwına sebep boldı. Onda «Xosh keldiń túrkmenim sapa kelipseń», «Toylarǵa ulassın toyı túrkmenniń» sıyaqlı qosıqları menen «Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq» poeması doslıq qatnaslardıń jemisi.

I.Yusupovtıń «Erikler gúllegende» poetikalıq kitabınıń túrkmen tilinde basıp shıǵarılıwı shayırdı Túrkmengistan menen, túrkmen kitap oqıwshıları hám sóz zergerleri menen taǵıda jaqınlastırıwdıń eń qolaylı ilajlarınıń biri boldı.

Ataqlı ózbek shayırları Mirtemirge qaraqalpaq xalqınıń turmısı menen jaqınnan tanısıwı óz gezeginde jańa dóretywshilik tabıslarǵa alıp keldi.

On segiz qosıqtan ibarat bul dúrkin Qaraqalpaqstanınıń búgingi ómiri hám ájayıp adamları haqqında jazılǵan lirik qıssa. Bul qıssanı oqıp atırǵanıwızda qaraqalpaq shóllerin jıllı lebi sezilip, merwert kólleriniń tolqınlı máwiji, náwqaran qalalardıń sawlatlı kórinislerin qaraqalpaq ıqlımınıń jılwaların óz kózimiz benen kórgendey bolamız. Shayırdıń yoshlı terbelisleri sizdi pútkilley orap aladı.

Paydalanغان ádebiyatlar

1. Nurmuxamedov M. Rus-qaraqalpaq mádeniy baylanısları tariyxınan. -Nókis. «Qaraqalpaqstan». 1922.
2. Maqsetov Q. Qaraqalpaq ádebiyatınıń tuwısqan xalıqlar ádebiyatları menen baylanısı. -Nókis. «Qaraqalpaqstan». 1987.
3. Maqsetov Q. Qarım-qatnasımız kúsheye bersin. // «Erkin Qaraqalpaqstan» 9-dekabr 1967-jıl.
4. Mámbetov K. Ózbek hám qaraqalpaq ádebiy baylanısları. -Nókis. «Qaraqalpaqstan», 1992.
5. Mámbetov K. Ádebiyat teoriyası. -Nókis. «Bilim», 1995.
6. Qurambaev K. Kewil-kewilden suw isher. -Nókis. «Qaraqalpaqstan», 1991.
7. Qurambaev K. Vzaimnoe obogashenie literatur. -Nókis. «Bilim», 1993.
8. Mirtemir. Dustlar davrasida. -Toshkent. «Esh gvardiya», 1980.
9. Qurbanbaev K. Berdaq va ózbek adabiyati. -Tashkent. FAN, 1982.
10. Tvorcheskiie svyazi uzbekskoy literaturı. Tashkent. FAN, 1983.
11. T.Jumamuratov. Jırı ortaq, oyı ortaq. Erkin Qaraqalpaqstanı. 5 -yanvar` 1968-jıl.
12. X.Seytov. :lken talant. Erkin Qaraqalpaqstanı. 27- dekabr` 1967-jıl.
13. S.Axmetov. K.Sultanov. Ádebiyattanıw. Nókis. Qaraqalpaqstan. 1987.
14. I.Yusupov. Zvon stremeni. Stixi i poemı. Nukus. Karakalpakstan. 1981.
15. J.Esenov. Poeziya juldızı. Nókis. Bilim. 2003.
16. Qaraqalpaq ádebiyatı. Sabaqlıq. Nókis. Bilim. 1997.
17. M.Bekbergenova. Qaraqalpaq ádebiyatında dástúr, miyraslılıq hám kórkem awdarmanıń ayırım áhmiyetli máseleleri. Nókis. Bilim. 2004.

- 18.** G.Kuramboeva. Mirtemir va qoraqalpoq adabiy muhiti. Nókis. Qaraqalpaqstan. 2003.
- 19.** G.Kuramboeva. Mirtemirning «Qoraqalpoq daftari» turkumi va wzbek-qoraqalpoq adabiy aloqalarining taraqqieti. f.f.nomzodi avtoreferati. Nukus. 2005.